

תחילתה של תקופת הנשים

נשים ונשיות במשנתו של הרבי מלובביץ'

אלדד וייל

מבוא*

בשנת תשי"ג (1953) ייסד הרב מנחם מנדל שניאורסון (1902-1994) את 'אגודת נשות לובביץ',¹ תנועת נשים חסידיית עצמאית, ופתח בכך פרק חדש בתולדות התנועה החסידית. הוא לא היה הראשון שפעל בעניין הנשי. קדם לו חותנו ורבו הרב יצחק יוסף שניאורסון (להלן: ריי"צ), האדמו"ר השישי בשושלת אדמו"רי חב"ד. בשיחה שהתקיימה ב־1981 בין הרב מנחם מנדל שניאורסון (להלן: רמ"מ) לאדמו"ר מבעלז, סיפר רמ"מ כי בערך שלושים שנה קודם לכן הורה ריי"צ לייסד בתי ספר יהודיים במרוקו ובכלל זה בתי ספר לבנות (רשת 'בית רבקה'),² והצליח לעורר את חמתם של כל הרבנים הספרדים. אלה באו אליו בטענות על כך שהוא מוציא ילדות מביתן טרם חתונתן. הרבנים הספרדים ראו בכך תכתיב אשכנזי, אך לדברי רמ"מ, נוכחו לבסוף בתועלת

הכותב הוא
מחנך ותלמיד
לתואר שני
במחלקה
למחשבת
ישראל,
אוניברסיטת
בן גוריון

* אני מבקש להודות לד"ר בנה רבורה הברמן ממרכז לייפר באוניברסיטה העברית ולרב ד"ר יצחק ברנד מהפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן וממכללת יעקב הרצוג, שסייעו בידי והנחו אותי בשלבי השונים של המאמר. כמו כן תודה לענת סילברסטון על קריאת הטיוטה ולרב מנחם קמינקר מאתר בית חב"ד.

1 על הארגון ראו: B. J. Morris, *Lubavitcher Women in America*, New-York 1998, p. 55-77. על מטרת האיגוד ראו: מ' שניאורסון, *אגרות קודש*, כרך ו, עמ' 225-227. על מעלת האיגוד לדעת ר' מנחם מנדל שניאורסון ראו: מ' שניאורסון, *התועדויות, תשי"ג*, חלק א, עמ' 116-117.

2 על מוסד 'בית רבקה' ראו: ז' וואלף (עורך), *אל נשי ובנות ישראל*, כפר חב"ד 2001, עמ' 379-384; מוריס (לעיל, הערה 1), עמ' 38-45.

שבדבר³ ריי"צ אף עודד נשים בפולין באמצע שנות השלושים לאקטיביזם במסגרת מאבקו לחיזוק השימוש במקווה והיעיסוק בהלכות נידה.⁴ כמו כן הוא עודד את פנייתן של נשות חב"ד ללימודי חסידות.⁵ בשנת 1937 ייסד ריי"צ בריגה את ארגון הנשים 'אחוות התמימים', ששמו תואם את שמה של ישיבת חב"ד וארגון הגברים החב"די 'תומכי תמימים' שנוסד ב-1897. כשנה לאחר מכן ייסד ריי"צ ארגון נשים דומה בניו-יורק. את בנותיו שלו (היו לו רק בנות), ובהן חיה-מושקא, אשתו לעתיד של רמ"מ, חינך להיות פעילות בעולמה של תורה כפי שהאמין שהיו הנשים בחייו של האדמו"ר הזקן, ר' שניאור זלמן מלאדי (להלן: רש"ז), מייסד חסידות חב"ד.⁶

רמ"מ היה מודע לפועלו של חותנו ובהשראתו⁷ פעל בנושא קידום האישה החב"דית.⁸ החוקרת עדה רפפורט-אלברט⁹ תיארה את הדרך שבה חתר רמ"מ ליצירת אקטיביזם נשי של נשות חב"ד בארצות הברית. התיאור העולה מדבריה עומד בניגוד לתיאורן הפסיכי של נשות גור כפי שעולה מספרה של תמר אלאור.¹⁰ רמ"מ התכתב עם נשים באיגרותיו,¹¹ נתן תשובות אישיות (צעטאלאך) לנשים וערך עמך התייחדויות. ב"התוועדות"¹² שלו נכחו (אם כי בהפרדה) גברים ונשים כאחד. 'איגוד נשי ובנות

3 תמליל שיחה בין רמ"מ לאדמו"ר מבעלו, ד' באדר שני תשמ"א, בתוך: מ' לויפער (עורך), **בצל החכמה**, קרית מלאכי, הוצ' נחלת הר חב"ד, תשמ"ז, עמ' 120 (הדיון בסוגיית הנשים בספר זה הוא בעמ' 119-129).

4 ע' רפפורט-אלברט, 'על הנשים בחסידות: ש"א הורודוצקי ומסורת הבתולה מלודמיר', ד' אסף (עורך), **צדיק ועדה**, ירושלים תשס"א, עמ' 524.

5 נ' לבנטל, 'האשה בחסידות', תרגום: י' צורן, דימוי, 21 (קיץ תשס"ב), עמ' 29. לבנטל כתב מאמרים אחרים על מעמד הנשים בחסידות חב"ד ועל השכלתן: N. Loewenthal, 'Communicating Jewish Spirituality to Women and Girls in Riga, 1937-1947: A Model for Today', *Jews in a Changing World*, Riga 1997, p. 188-196; 'Spiritual Experience for Hasidic Youths and Girls in Pre-Holocaust Europe: A Confluence of Tradition and Modernity', A. Mintz and L. Schiffman (eds.), *Jewish Spirituality and Divine Law*, Jersey City, NJ 2005, p. 407-454; 'Women and the Dialectic Spirituality in Hasidism' (עורכים), **במעגלי חסידיים**, ירושלים תש"ס, עמ' 7-65.

6 S. Handelman, 'Women and the study of torah in the thought of the Lubavitcher Rebbe', M. D. Halpern and C. Safrai (eds.), *Jewish Legal Writings by Women*, Jerusalem, 1998, p. 174. את הכבוד וההערצה שרחש ריי"צ לנשים ולבנות של משפחות אדמו"רי חב"ד ראו למשל במכתבו למחותנת שלו מיום ג', כ"ד באלול תש"ח, בתוך: י"י שניאורסון, **איגרות קודש**, כרך ה, עמ' 336, וכן בסיפורו על הרבנית דבורה-לאה ואמה רחל בפרק 'אשה למדנית ובתה', י"י שניאורסון, **ספר הזכרונות**, כרך ב, ברוקלין 1969, עמ' 81-85.

7 ראו: מ' שניאורסון, **התוועדות**, תשנ"ב, כרך ב', עמ' 184-186; מ' שניאורסון, **איגרות קודש**, כרך ו', עמ' 259. ככלל, רמ"מ לא ראה עצמו כאדמו"ר השביעי של חב"ד אלא כשליחו של הנשיא השישי של חב"ד, חמו ורבו, האדמו"ר הריי"צ שהסתלק לעת עתה (י' קראוס, **השביעי: משיחיות בדור השביעי של חב"ד**, עמ' 53-55, תל-אביב 2007).

8 על יחסו של רמ"מ לנשים ראו: קראוס (לעיל, הערה 7), עמ' 180.

9 רפפורט-אלברט (לעיל, הערה 4), עמ' 496-527.

10 ת' אלאור, **משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות**, תל-אביב 1992. על מקומן של נשים בקבוצות חסידיות נוספות ראו להלן הערה 48.

11 ספר המלקט את רוב כתיבתו של רמ"מ על 'נשי ובנות ישראל' יצא בשנות השמונים: מ' שניאורסון, **מגבעות אשורנו - שיחות ומכתבים השייכים לנשי ובנות ישראל**, (ליקט ותירגם: ב"צ גרשוני), הוצאה רביעית, כפר חב"ד תשמ"ט. מאז יצא ספר מפורט ורחב יותר בנושא: ז' וואלף (עורך), **אל נשי ובנות ישראל**, כפר חב"ד 2001. במאמר זה אביא פעם בפעם את המקבילות של דברי רמ"מ בספרו של וואלף.

12 "התוועדות" היא התכנסות לשם שירה והשמעת דברי תורה, חיזוק ומוסר. בדרך כלל ההתוועדות עברות בסמיכות ליארצייט (יום השנה לנפטר) או ליום הולדת של "צדיק". ההתוועדות היא חלק

חב"ד' שהקים רמ"מ היווה את התשתית לאקטיביזם נשי מאורגן בתנועתו. בנוי מוריס הצביעה על כך שהארגון הוקם הרבה לפני שקמו ארגוני נשים אמריקניים אחרים.¹³ בשנת 1956 נוסד הכינוס הראשון של 'נשי ובנות חב"ד'.¹⁴ היו אלו ועידות נשים שנתיות שכללו שיחה מפי רמ"מ והרצאות מפי רבנים ומנהיגי ומנהיגות האיגוד. ברחבי העולם הניחו נשים לימים אחרים את הטיפול בילדיהן, הגיעו לברוקליין¹⁵ והתארחו בבתי החסידות האחרות המתגוררות ברובע הניו-יורקי. אחת התופעות הבולטות ביותר הייתה שהן נערכו באולם המרכזי של ה-"770" (כינוי למשכנו של רמ"מ בשכונת קראון הייטס שבברוקליין), מקום שרגע קל לפני כן היו ישובים בו רק גברים. האולם היה מלא מפה לפה, והגברים האזינו מעבר למחיצה לשיחות שהעניק רמ"מ בפני הנשים.¹⁶ בשל הפופולריות הרבה של הכינוסים האלה, משנת 1963 הם נערכו פעמיים בשנה.¹⁷ בשנת 1958 נוסד עיתון הנשים של אגודת הנשים, דה יידישע היים ('הבית היהודי'),¹⁸ שהביא מפרי עטן של הנשים, ועבודת העריכה נעשתה על ידי שתי עורכות.¹⁹ בעיתון כתבו גברים ונשים אף שהוא יועד לקהל נשי בלבד.²⁰

שלא כתפיסה הישנה, שעל פיה היו "שליח" ו"אשת השליח", רמ"מ חידש שהנשים יכולות להיות שלוחות בזכות עצמן

רמ"מ חידש שהנשים יכולות להיות שלוחות בזכות עצמן.²² כל מכתב שהפנה אל

מהותי מן ההווי החסידי.

- 13 מוריס (לעיל, הערה 1), עמ' 55.
- 14 מוריס (לעיל, הערה 1), עמ' 56. על מטרת כינוסי הנשים ראו מלוקט אצל וואלף (לעיל, הערה 2), עמ' 376-377.
- 15 מרכז חסידות חב"ד היושב בניו-יורק מאז שנת 1940.
- 16 מוריס (לעיל, במאמרה (לעיל, הערה 1), עמ' 59; S. Handelman, 'Putting Women in the Picture', Y. Kraus and M. Hallamish (eds.), *The Chabad Movement in the Twentieth Century*, Ramat-Gan 2005. מאמר זה נגיש גם באינטרנט: <http://www.chabad.org/theJewishWoman/article.htm/aid/161694/jewish/Putting-Women-in-the-Picture.html>
- 17 מוריס (לעיל, הערה 1), עמ' 56.
- 18 על העיתון דה יידישע היים ראו: מוריס (לעיל, הערה 1), עמ' 78-99.
- 19 הנדלמן מציינת במאמרה (לעיל, הערה 16) כי בזכות כתיבתה לדה יידישע היים גילתה שרמ"מ עצמו היה עורך את העיתון טרם הוצאתו לאור בשל התעניינותו הרבה בפעילויות הנשים.
- 20 על פיקוח גברי על העיתון ראו: מוריס (לעיל, הערה 1), עמ' 80-84.
- 21 ה"שליח" הוא מושג שהעצים רמ"מ, כינוי לחסיד העוסק באחד ממפעלי הפצת היהדות והחסידות ('י' קראוס, לעיל הערה 7, עמ' 92-131). מקורו של מוסד השליחות הנשי הוא במדרש על שרה אמנו שקירבה נפשות וגיירה נשים (ראו רש"י לבראשית יב, 5) (תודה לר"ר בנה דבורה הברמן על הערה זו). על מהותה של ה"שליחה" בעיניה של נחמה גרייזמאן ראו: נ' גרייזמאן, בעיניה של אשה, תרגום: ע' קפלון, מכון חיה מושקא, ירושלים תש"ס, עמ' 132. מאמר זה מתפרסם לאחר הפיגוע הנתעב בבית חב"ד שבמומבאי שבו נרצחו השליחים הרב גבריאל ורבקה הולצברג, ועמם ברך בן ציון קורמן ואריה לייב לייבוש טייטלבוים הי"ד. בעקבות הארוע הנורא התוודע הציבור כולו בארץ ובעולם לעבודת הקודש של השליחות החב"דית. יהי זכרם ברוך.
- 22 לבנטל (לעיל, הערה 5) תשס"ב, עמ' 31; נ' מנוסי, 'מעפר קומי - תאולוגיה פמיניסטית בראי החסידות', ז' מאור (עורך), שני המאורות, אפרת תשס"ז, עמ' 120, הערה 71. וכן אצל רמ"מ: מ'

השליח הופנה גם אל אשתו תחת הכינוי המפורש "שלוחה"²³. שלוחות אלו שוטטו בכל העולם כדי להפיץ תורה, דבר שחייב אותן לעתים לעשות מאמצים רבים בחיפוש אחר אפשרות לטבול במקווה כדי לחיות עם בני זוגן בטוהרה. בשנות השמונים כבר החלו להיערך ועידות של שליחות לצד אלו של השליחים.²⁴ הכנס העולמי הראשון של שליחות התקיים ב-"770" ונערך בכ"ב בשבט תשמ"ט (1989), שנה בדיוק לאחר פטירתה של הרבנית חיה-מושקא, אשתו של רמ"מ.²⁵ מאז נערך כנס השליחות בתאריך זה בכל שנה.²⁶

נשים רבות זכו לתהילה בעולם החב"די ונעשו גיבורות התרבות של כל קהילת חב"ד, על נשיה וגבריה. עם גיבורות התרבות הללו נמנות נשות האדמו"רים, בנותיהם, אחיותיהם, "שליחות" ו"משפיעות" למיניהן. נשים אלו היו מקור להשראה והיחס אליהן היה כאל מורות רוחניות.²⁷ דוגמה לכך היא השליחה המפורסמת ביותר של רמ"מ, נחמה גרייזמאן, ששני ספרים ובהם הגיגיה יצאו לאור, ומתורתיה נשלב בהמשך. עוד אפשר לציין בהקשר הזה ספרים חריגים בנוף הספרייה החסידית המצויים בספריית חב"ד, ובהם עטרת מלכות - שושלת רבניות חב"ד, נישואי הנשיאים וספרים שיצאו לאור על ידי ארגון 'נשי חב"ד' המשלימים היטב את תיאור מקומן של הנשים בחסידות חב"ד.²⁸

המקור לכל המתואר לעיל הוא תפיסת מעמד האישה בעולמו ההלכתי ובהגותו הרעיונית של רמ"מ. בשורות הבאות אבקש להציג את עמדתו ואת המתח שקיים בה בין העצמת התפיסה היהודית-שמרנית באשר לנשים (בייחוד זו הקבלית), ובין הרצון לתת מענה חדשני התואם את רוחות הזמן. בסוף המאמר אבקש להשוות בין עמדתו לעמדה הרווחת בשיח הפמיניסטי.

שניאורסון, התוועדויות, תשמ"ח, חלק א, עמ' 513. על המטען הרעיוני שרמ"מ מעניק לתואר "שלוחות" ראו בדבריו: מ' שניאורסון, התוועדויות, תשנ"א, חלק ב, עמ' 296-297. רמ"מ אף טען שהנשים "מוכשרות יותר להשפעה על הזולת": "... מכיון שבעצם טבען [של הנשים] חוננו הן עם תכונת האהדה והחמלה, הרי הן מוכשרות יותר לבצע ולהגשים שאת התפקיד של קירוב בני ובנות ישראל על התורה ומצוותיה" (מ' שניאורסון, תורת מנחם, כרך ט', עמ' 100).

23 קראוס (לעיל, הערה 7), עמ' 101, הערה 36.

24 לבנטל (לעיל, הערה 5), תשס"ב, עמ' 30. דוגמאות נוספות ליחס האוהד של רמ"מ לנשים ולקידום הנשיות ראו הנדלמן (לעיל, הערה 16). כך למשל מספר מאמרה כיצד התעקש רמ"מ שעל עמוד השער של גיליונות עלוני הנוער של תנועת הנוער החב"דית 'צבאות ה' יודפס ציור שמופיעים בו נער ונערה יחדיו, בניגוד להחמרות בקבוצות חרדיות אחרות.

25 גרייזמאן (לעיל, הערה 21), עמ' 129.

26 מ' שניאורסון, התוועדויות, תשנ"א, חלק ב, עמ' 297.

27 לבנטל (לעיל, הערה 5), תשס"ב, עמ' 31. סיפור על בקיאותה ההלכתית של אמו של רש"ז בספר ההלכה שולחן ערוך, שעלתה על זו של הגברים, ראו: י"י שניאורסון, ספר הזכרונות, כרך ב, פרק צג. ובדומה, בקיאותה ההלכתית של אשתו של הריי"צ, ראו: מ' שניאורסון, התוועדויות, תשמ"ח, חלק ג, עמ' 368.

28 רפפורט-אלברט טענה כי ספרי הנשים של חב"ד מחזקות את המגמה המהותנית-שמרנית של חסידות זו, ראו: רפפורט-אלברט (לעיל, הערה 4), עמ' 524-525.

תלמוד תורה לנשים

במאמר העוסק במעמדן של הנשים בתנועה החסידית כותב דוד ביאל כך: "לאור הדגש הפופוליסטי (בחסידות) על תפילה לעומת לימוד ועל שמחה לעומת סיגוף, יכלו נשים למצוא בתנועה מקום רחב יותר מאשר במפעלים עיוניים טהורים... יחד עם זאת... הרי במישור הרעיוני תרמה תורת החסידות תכופות להנצחת הפער הרוחני המסורתי בין גברים לנשים, ובמקרים מסוימים אף העמיקה אותו".²⁹

על רקע דבריו של ביאל, המצביעים על דחיקת הנשים בחסידות מן התחום העיוני ועל הסתכלות שלילית עליהן בתחום הרעיוני חרף הכנסתן לתחומים אחרים,³⁰ ברצוני להמחיש את חדשנותו והעזתו של רמ"מ בפסיקתו המפורסמת המאפשרת לנשים ללמוד תורה שבעל פה ורואה אותן כמחויבות לאידאל הלימוד.

גם בסוגיה זו נשען רמ"מ על חמו ורבו, האדמו"ר הריי"צ.³¹ ב-1936 כותב ריי"צ באיגרת לחסידיו:

הנה כוונה גדולה לי בהשיחות לתת אפשרות לנשי ובנות החסידים במה להיאחו בענייני דרכי החסידות ולתת חומר לההורים במה לעניין ולספר לבניהם ובנותיהם מענייני ודרכי החסידות. והנני נהנה מאוד בשומעי אשר בכמה בתים מאנשי שלומנו הנה נשיהם ובנותיהם חיהן קוראות את סיפורי השיחות ובעליהם ואביהם מסבירים להם העינינים. ומצווה וחובה על כל אחת ואחת מהן לעורר את חברתה ומכירה כי תקרא את השיחה והסיפורים.³²

אנו רואים כי כבר בשנות השלושים התלהב ריי"צ מהרעיון שנשים ילמדו את כתבי החסידות. בעשור זה נדפסו בריגה ובוורשה שיחות ומאמרים בידיש של האדמו"ר הריי"צ, ואלה הפכו להיות המצע להקמתו של ארגון הנשים 'אחות התמימים' בריגה ב-1937.³³ נפתלי לבנטל מביא במאמרו³⁴ סיפור על ר' מרדכי דובין (נפטר בשנת 1948)

29 ד' ביאל, 'קריאה פמיניסטית בטקסטים חסידיים', ר' לויין-מלמד (עורכת), הרימי בכוח קולך, תל-אביב 2001, עמ' 127.

30 אך ראו דעתו המנוגדת של ש"א הורודוצקי שכבר כי היה שוויון גמור בין נשים לגברים בחסידות (ש"א הורודוצקי, החסידות והחסידיים, תל-אביב תרפ"ג, ד, עמ' סח). רפפורט-אלברט במאמרה (לעיל, הערה 4) חלקה על הורודוצקי. עוד על מעמדן של נשים בחסידות ראו: י' אלפסי, 'נשים בחסידות', י' גריין (עורך), ליקוטי שושנים - קובץ מאמרים לזכר שושנה לסקר, תל-אביב תשס"ו; א' פוקס, "בין איש בין אישה הכל לפי המעשה שהוא עושה כך רוח הקודש שורה עליו": יחסם של שלושה פוסקים אמריקאים אורתודוכסים לסוגיית תלמוד תורה לנשים במחצית השנייה של המאה ה-20, חיבור לשם קבלת התואר מוסמן, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 2002, עמ' 19-21; B. J. Morris, "Agents or Victims of Religious Ideology?: Approaches to Locating Hasidic Women in Feminist Studies", in: J. S. Belcove-Shalin (ed.), *New World Hasidim - Ethnographic Studies of Hasidic Jews in America*, Albany 1995 p. 161-179; לעיל, הערות 4 ו-10. עוד ראו הספר הפופולרי: א' וינרוט, פמיניזם ויהדות, תל-אביב 2001.

31 על תרומתו של ריי"צ לסלילת הדרך ללימוד התורה לנשים (לדעת רמ"מ) ועל העובדה שבזכות פעילותו הוכר בחשיבות העניין, ראו: מ' שניאורסון, שיחות קודש, חלק ב, תשנ"ב, עמ' 578; מ' שניאורסון, אגרות קודש, כרך ו, עמ' 259.

32 י"י שניאורסון, אגרות קודש, כרך ד, עמ' 13.

33 לבנטל (לעיל, הערה 5), תשס"ב, עמ' 29. מ' שניאורסון, התוועדויות, תשי"ד, חלק ב, עמ' 39; מ' שניאורסון, שיחות קודש, חלק ב, תשל"א, עמ' 316; מ' שניאורסון, התוועדויות, תשי"ג, חלק א, עמ' 116.

34 לבנטל (לעיל הערה 5), תשס"ב.

שהיה מעוניין שאשת בנו תבין בתורת חב"ד, ולשם כך הוא פנה לחסיד חב"ד ידוע בשם ר' מרדכי חפץ (נפטר ב'1940) שילמד את כלתו. חפץ כתב מכתב-שאלה בענין זה לריי"צ, ותגובתו של האדמו"ר הייתה נלהבת. הוא המליץ ללמדה את השיחות שלו וכן דרשה ביידיש. במכתב נוסף לחפץ מעמיד ריי"צ גישה דירקטית קשוחה למדי עבור הכלה-תלמידה:

...וללמוד כל פרק פעמיים ושלוש עד אשר יקובל בטוב, שתדבר בהעניין בסגנון עצמי - מיט א זעלבסטשטנדיקע אויסשפראך - ובודאי חוזרת היא לימודה גם לעצמה איזה פעמים... עוד זאת שתתרגל ללמוד בעצמה ומה שלא תדע יסביר לה... הנה אחרי שתתכונן [פעולת המדיטציה החב"דית] בזה פעמיים ושלוש תערוך זה בכתב (באותה שפה שהיא כותבת כל עניני עצמה) ותשתדל להסביר זאת בכתב בשביל עצמה.³⁵

בשנת 1937 התמנה חפץ לאחד משלושת "הרועים" של 'אחוות התמימים' לצד שלושה רבנים אחרים.³⁶

את עמדתו בעניין לימוד תורה לנשים גיבש רמ"מ בשתי שיחות משנת 1970. שתיהן נאמרו סמוך לחג השבועות. יש לשער, בהתחשב במטען הסמלי-רוחני הרב שתלו בחב"ד בלוח השנה, שלא בכדי נאמרו השיחות בתקופת זמן חג מתן תורה, ושכך רומז רמ"מ שתכלית התורה הייתה להינתן גם לנשים. השיחות שוכתבו מחדש פעמיים, ונוספו להן הערות שוליים, פעם בספר החידושים של רמ"מ על התלמוד ופעם בספר השיחות שלו העוסק לרוב בנושאים רעיוניים.³⁷ מהלכו הוא סבוך ונועז, ומסקנתו הסופית פותחת את הפתח לומר כי נשים מחויבות בלימוד תורה אף על פי שהדבר נוגד אמירות מפורשות שנאמרו בתלמוד ובפוסקים.³⁸

בפסיקתו נשען רמ"מ על דיוקים והבחנות בדרכי ההתנסחות של הלכות תלמוד תורה בספרו של רש"ז שולחן ערוך הרב³⁹ שמהם מסיק רמ"מ כי גם לאישה יש קשר

35 י"י שניאורסון, אגרות קודש, כרך ג, עמ' 523-524.
 36 יש לציין כי עוד בשנת תרצ"ג מינה ריי"צ את חפץ ללמוד את ספר התניא עם אחרות מבנות החסידים. ראו: מ' שניאורסון, אגרות קודש, כרך ח, עמ' 133 (וראו שם וב- מ' שניאורסון, אגרות קודש, כרך י"ב, עמ' 136 - עצותיו של רמ"מ באשר לאופן הלימוד המיוחד לנשים של התניא ושל קונטרסים אחרים של חב"ד). עוד על פועלו החינוכי-נשי של חפץ ראו: מוריס (לעיל, הערה 1), עמ' 37-38.

37 מ' שניאורסון, חידושים ובאורים בש"ס, ירושלים 1979, סימן כז, עמ' ריו-רכג; מ' שניאורסון, לקוטי שיחות, כרך יד, עמ' 37-44. והשוו: מ' שניאורסון, שם, עמ' 148-155; מ' שניאורסון, חידושים ובאורים בש"ס, סימן ב, עמ' ג-יב. שיחות של רמ"מ על לימוד תורה לנשים, חשיבותן, סגוליותן וההיתרים ההלכתיים לכך, ראו מלוקט אצל וואלף (לעיל, הערה 2), עמ' 206-229. את מהלך הפסיקה של רמ"מ בעניין תלמוד תורה לנשים סוקרת בהרחבה שרה הנדלמן במאמרה: S. Handelman, 'Women and the study of torah in the thought of the Lubavitcher Rebbe', M. D. Halpern and C. Safrai (eds.), *Jewish Legal Writings by Women*, Jerusalem 1998. לעיון נוסף בפסיקה זו ראו: א' פוקס, (לעיל הערה 30) עמ' 23-30.

38 ראו: קידושין כט, ע"ב; סוטה כ, ע"א; כא, ע"ב. רמב"ם, משנה תורה, הלכות תלמוד תורה, פרק א, הלכה א, יג; טור ושולחן ערוך, יורה דעה, רמז ו. על קריאה מקורית ברמב"ם המתימרת לבסס עליו היתר לנשים ללמוד תורה בימינו, כזה המציע "קול נשי" בלימוד, ראו: ש' רוזנברג (שג"ר), 'בין שלמות אישית לתיוג חברתי: תלמוד תורה לנשים לשיטת הרמב"ם', ז' מאור (עורך), שני המאורות, אפרת תשס"ז, עמ' 37-61.

39 ש"ז מלאדי, שולחן ערוך הרב, יורה דעה, הלכות תלמוד תורה, א, יד, והשוו: ש"ז מלאדי, שולחן ערוך הרב, אורח חיים, הלכות תלמוד תורה, קנה, א.

מיוחד עם התורה, קשר שצריך להיות פעיל ורחב ואין הוא יכול להסתפק בהבנה טכנית פשוטה של אותן "ההלכות הצריכות להן", הרלוונטיות לקבוצת המצוות שנשים מחויבות בהן.⁴⁰ חיבור הנשים אל התורה הוא מהותי ודורש מהן למידה ועיסוק בו, וממילא ברור מדוע הן מברכות את "ברכת התורה" כמו הגברים:

...ועל דרך זה מובן בלימוד התורה דנשים: הא דחייבות לימוד הלכות הצריכות להן, אם שהוא בשביל "לידע האיך לעשותן" בכל זאת נעשה הלימוד ענין בפני עצמו. ולכן מברכות הן משום זה ברכות התורה. ומאחר שלימוד הלכות נעשה ענין ותכלית בפני עצמו, מובן ששוב אין הוא מוגבל רק לשעה ש"צריכה לידע האיך לעשותן" בפועל. ולכן גם האשה היודעת כבר הלכות הצריכות לה ויודעת "האיך לעשותן", יש לה שייכות ללימוד התורה, ולכן יכולה לברך ברכות התורה.

רמ"מ מסביר כי כעת נשים צריכות ללמוד לא רק את ההלכות הנוגעות להן אלא גם את הרעיונות העומדים מאחורי ההלכות. במקומות אחרים אומר רמ"מ במפורש כי קביעה זו כוללת אפילו לימוד של התלמוד:⁴¹

...הרי, לא זו בלבד שמותר ללמוד תושבע"פ [תורה שבעל פה], אלא יתירה מזה, ע"פ טעם הלכה זו עצמה [חובת לימוד ההלכות הצריכות להן] צריך ללמדן תושבע"פ, לא רק לימוד הלכות פסוקות בלי טעמיהן, אלא גם לימוד טעמי ההלכות, ועד לשקו"ט [שקלא וטריא - המשא ומתן התלמודי] שבתורה, שמטבע האדם (איש או אישה) שחפץ ומתענג יותר בלימוד זה, שעל ידי זה תהיה אצלן התפתחות החושים והכשרונות ("ערמומית") ברוח תורתנו הקדושה.⁴²

את האמירה מן התלמוד הבבלי "כל המלמד ביתו תורה כאילו מלמדה תיפלות",⁴³ מתרץ רמ"מ במאמרנו לעיל כי אישה שלומדת ברצינות ומגלה עומק אינטלקטואלי, אמירת

40 כגון: נידה, ברכות, מליחת בשר, מצוות עשה שהזמן גרמה וכו', כפי שנפסק ברמ"א, יורה דעה, רמז, ו. גישה זו הייתה במשך זמן רב הגישה הרבנית המרכזית בשל פסקו של 'בית הלוי', ר' יוסף דב בער הלוי סולובייצ'יק (בית הלוי, ירושלים תשל"ו), בהקדמה לספרו ובחלק א, סימן ו, הדומה מאוד לזה של רש"י (שולחן ערוך הרב, יורה דעה, הלכות תלמוד תורה, א, יד).

41 במקום אחר (מ' שניאורסון, לקוטי שיחות, כרך כו, עמ' 267) עומד רמ"מ על הקשר הרוחני והסמלי שבין הגבר לתורה שבכתב ובין האישה לתורה שבעל פה. בדומה לכך ראו תפיסתו של הרב שג"ר: "...להלן אבקש להראות שהלמדנות הישיבתית המודרנית, זו המכונה 'למדנות בריסקאית', משקפת שיח 'גברי' מובהק, ובה בעת אגיע למסקנה פרדוקסלית למדי, שלפי תיאורים אלה ניתן להגדיר את השיח המקורי של הגמרא כשיח... 'נשי'. מכאן תיגור המסקנה שדווקא החזרה ללימוד גמרא מקורי היא חזרה לשיח 'נשי'... ש' רוזנברג (שג"ר), 'רואים את הקולות: למדנות ישיבתית ו'קול נשי' בלימוד תורה', ז' מאור (עורך), שני המאורות, אפרת תשס"ז, עמ' 75. הרב שג"ר גם אינו מסתיר את השפעתו של רמ"מ על תפיסתו התאולוגית-פמיניסטית: "בעקבות דברי האדמו"ר מחב"ד, שכאמור ראה בלימוד התורה לנשים אחד מסימני הגאולה, נראה לי שניתן ללכת צעד נוסף ולראות בלימוד זה חלק מתהליך הגאולה גופו. קיים סיכוי רב לכך שלמצער, הנשים תגאלנה את התורה, ותחלצנה אותה מהמצר שבו היא שרויה. דווקא היעדר מסורת לימוד תורה לנשים, ואי כפיפותן של נשים למסורת למדנית קיימת - היא המעניקה להן יתרון ואפשרות לפריצת-דרך תורנית" (שם, עמ' 81).

42 מ' שניאורסון, התועדויות, תש"ן, כרך ג, עמ' 173. וראו עוד למשל: מ' שניאורסון, אגרות קודש, כרך ז, עמ' 247; שם, כרך יד, עמ' 99. ראה גם את התיחסותו החיובית ללימודי גמרא של מבוגר עם נערה בת 11: מ' שניאורסון, אגרות קודש, כרך יד, עמ' 99.

43 סוטה כא, ע"א.

ה"תפלות" כבר אינה חלה עליה.⁴⁴ במקום אחר⁴⁵ אומר רמ"מ כי היום הזמנים השתנו, ובניגוד לימי התלמוד בנות כמו בנים אינם מסתפקים "במה שאומרים להם שצריך להיות נעשה קודם לנשמע - הם רוצים שיהיה להם את ההכנה וההשגה שבדבר". עוד הוא הוסיף שהיום, ה"תפלות" ממילא קיימת אצל בנות בגלל ההיחשפות לתרבות הכללית. יתרה מזו, רמ"מ אומר כי מי שמלמד את הבנות רק את הרמה הפשוטה ואיננו מלמדן תלמוד ומחשבה, זה עצמו נחשב ללימוד של "תפלות". דווקא באמצעות לימוד התורה שבעל פה ומקצועות הקודש אפשר להיפטר מן ה"תפלות" ולתקן את המעוות. אבל לא רק בלימוד של הלכה ותורה שבעל פה מחויבות הנשים. כדי למלא אחר חובתן במצוות "אהבת ה' ויראתו" ומסיבות נוספות, חובה על האישה ללמוד גם סודות קבלה ומחשבת החסידות⁴⁶ כתחום ידע העומד בפני עצמו, ולא רק במסגרת לימוד הרעיונות של "ההלכות הצריכות להן". יש כאן הרחבה מודעת של מה שנחשב ידע חיוני לקיום המצוות של הנשים. בכינוס העולמי לנשי ובנות חב"ד בשנת 1990 חזר והתווה רמ"מ את קווי המתאר של לימוד התורה לנשים:

...וענין זה הוא בהדגשה יתירה על פי המנהג בדורותינו אלה (בהסכם ובעידוד

גדולי ישראל) שהנשים והבנות לומדות גם תורה שבעל פה, נוסף על ההלכות הצריכות להן, גם עוד עניני התורה, ועל אחת כמה וכמה לימוד הענינים שנתבארו בתורת החסידות, שבזה חייבות הנשים כמו האנשים, כיון שבזה תלויה כללות העבודה שבלב...⁴⁷

בצורה זו מתיר רמ"מ את לימוד התורה לנשים ולמעשה פותח בפניהן את הקורפוס כולו.⁴⁸

רמ"מ מהלך בין הטיפות ומנסח פסק הלכה נועז שאיננו טריוויאלי כלל בקרב אנשי ההלכה האורתודוקסית של המאה ה-20.⁴⁹

44 הנדלמן (לעיל, הערה 37, עמ' 175, הערה 18) מעירה כי טענה זו של רמ"מ לגבי "תפלות" כבר נאמרה לפניו ברברי ה'פרישה', ר' יהושוע פאלק במאה ה-17.

45 ראו בצל החכמה (לעיל, הערה 3), עמ' 121-122.

46 מ' שניאורסון, אגרות קודש, כרך ח, עמ' 133-134; מ' שניאורסון, התועדויות, תשמ"ו, כרך ב, עמ' 749; שם, כרך א, עמ' 578; מ' שניאורסון, אגרות קודש, כרך יא, עמ' 100; בצל החכמה (לעיל, הערה 3), עמ' 121. ראו עוד התייחסויות של רמ"מ ללימוד חסידות על ידי נשים אצל פוקס (לעיל, הערה 30), עמ' 33, הערה 72. מעלה ויתרון מסוים של הנשים על הגברים בלימוד חסידות ראו אצל מ' שניאורסון, התועדויות, תשמ"ח, חלק א, עמ' 228.

47 שיחת יום א' פרשת במדבר, כ"ה באייר התש"ן - בהכינוס העולמי דנשי ובנות חב"ד תחינה תש"ן, בתוך: מ' שניאורסון, התועדויות, תש"ן, כרך ג', עמ' 227. וראו גם: שם, עמ' 172.

48 על היתר של רמ"מ ללימוד של נשים בקורפוסים תורניים נוספים, כגון משנה תורה של הרמב"ם, ראו: פוקס (לעיל, הערה 30), עמ' 31-35.

49 ראו חרשנותו של רמ"מ בהשוואה להוגים אורתודוקסיים אמריקנים אחרים במאה ה-20, כפי שעולה מן המחקרים: פוקס (לעיל, הערה 30); א' בראון, 'תלמוד תורה לנשים בתפישה האורתודוקסית במאה ה-20', חיבור לשם קבלת התואר מוסמן, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ו. ראו גם מחקרים השוואתיים על קבוצות חסידיות אחרות: בראון, שם, עמ' 49-56, 60-62; הנ"ל, 'שוואת נידה ומעמד האישה - פסיקתו של האדמו"ר מקלויזנבורג כמקרה מבחן', דעת, 61 (תשס"ז), עמ' 113-133; ת' גרנות, 'מעמד האישה וחינוך הבנות במשנתו של האדמו"ר ר' יקותיאל יהודה

כאשר דמות אולטרה-אורתודוקסית במעמדו של רמ"מ פותחת את שערי הלימוד, שהיו נעולים אלפי שנים בפני חצי מהאוכלוסייה היהודית, יש בכך מהפכה של ממש בעולם ההלכה היהודי. רמ"מ מודיע על מגמתו החדשה, ולא עוד אלא שהוא מאמץ את כל כוחותיו הדרשניים והפרשניים כדי לנסח פסק שלא ייראה כחורג מן ההלכה המקובלת, תוך שהוא מודע לסערה שהוא עלול לחולל.⁵⁰

היחסים הראויים בין הממד הזכרי לממד הנקבי

במהדורה מאוחרת יותר למאמרו של רמ"מ משנת 1970, הוסיפו המהדירים בסוף המאמר קטע של רמ"מ שכותרתו 'בפנימיות הענינים'.⁵¹ בקטע זה עומד רמ"מ על משמעות הציווי שניתן לאדם ולחווה "מלאו את הארץ וכבשוה".⁵² הוא מסביר את הפסוק על פי התלמוד הבבלי⁵³ הקובע כי "איש דרכו לכבוש ואין אשה דרכה לכבוש". מכאן לומד רמ"מ כי האדם אינו יכול לגלות את האל בעולם כי האל הוא נעלם בעולמנו החומרי (עולם מלשון "הַעֲלָם"), ולכן הוא נזקק למשהו רוחני יותר. התורה היא נקודה רוחנית יותר מן העולם, ובאמצעות למידתה האדם מתאחד עמה ונהפך לאדוני הארץ, וכך מאיר את העולם ושולט בו. רמ"מ מתבסס כאן על הפרק החמישי בספר התניא (שער היחוד והאמונה), ספר היסוד של חסידות חב"ד שחיבר רש"ז. שם מובא שברגע שהאדם משיג משהו, הדבר מתלבש בו ונעשה חלק ממנו.⁵⁴ רמ"מ ממשיך ומלמד כי ההתאחדות של היהודים עם התורה היא שנותנת להם את הכוח לשנות את טבע העולם ולכובשו. וכך, בני ישראל הנחשבים ל"אישה" מסייעים לקדוש ברוך הוא שנחשב ל"בעל",⁵⁵ ומצווה זו של תלמוד תורה הופכת את כנסת ישראל (דהיינו המרחב הרוחני המקביל לעם ישראל) לשותפתו וזוגתו של הקדוש ברוך הוא.⁵⁶ בפעולה זו משתלמת הבריאה.

כך הופך רמ"מ את משמעותו של מאמר חז"ל ש"אין דרכה של האשה לכבוש" ומרכך אותו. לדבריו, הנקבה אכן כובשת בכך שהיא משתתפת עם הגבר במטרת הבריאה - בכיבוש העולם. זהו המטען הרעיוני שעומד אליבא דרמ"מ מאחורי הציווי

הלברשטם מקלויזנבורג-צאנז, הגות - מחקרים בהגות החינוך היהודי, ח (תשס"ח), עמ' 13-36; ס' זלצברג, עולמן של נשות חסידות "תולדות אהרון": מעמדן כפרטים וכקבוצה, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 2005; אלאור (לעיל, הערה 10). רשימת מקורות נוספים העוסקים בסוגיית מעמד האישה, חינוכה ושאלת לימוד התורה בחברה החרדית, ראו אצל גרנות, שם, עמ' 37, הערה 1; בראון, 'תלמוד תורה לנשים', שם, בהערות לעמ' 27-36.

50 על תמיכתו המעורבת של הארמו"ר מבעלז על המהלך כולו של רמ"מ ראו: בצל החכמה (לעיל, הערה 3), עמ' 119-129. על גלי התנגדות נוספים בציבור החרדי ראו: פוקס (לעיל, הערה 30), עמ' 29-28.

51 מ' שניאורסון, לקוטי שיחות, כרך יד, עמ' 43.

52 בראשית א, כח.

53 יבמות סה, ע"ב.

54 כנראה שרש"י הושפע כאן מן הרמב"ם שהוא עצמו הושפע בעניין זה של "התאחדות המשכיל והמושכל" ישירות מאריסטו.

55 דברים אלו תואמים את דברי רש"י בשולחן ערוך הרב (יורה דעה, הלכות תלמוד תורה, א, יד) בנוגע לאישה העוזרת לבעלה ללמוד תורה.

56 על פי בבלי, שבת קיט, ע"ב.

לאדם וחוה לכבוש את הארץ יחדיו. למעשה רמ”מ מביא כאן את תמצית ההסבר התאולוגי לפסיקתו. מטרת הבריאה היא שלטון הקדוש ברוך הוא בעולם, במובן זה שכל החומר ישועבד לרוח ומתוך כך יתגלה גם הטוב הטמון במעמקי החומר והגוף, כמו שהוא כותב במקום אחר: ”דלעתיד לבוא שתתגלה מעלת הגוף עד שגם הנשמה תקבל חיותה ע”י הגוף, וכמו שכתוב ’נקבה תסובב גבר’”.⁵⁷ איראל זה יושג באמצעות לימוד התורה. האדם, היסוד הגברי, מזדהה עם התורה ומתעדן על ידה ונהיה ליסוד הנשי, וכך מביא לזיווג עם האל, היסוד הגברי. זהו תיאור שלפיו שלמות העולם והבריאה היא ביחסים הטרוסקסואליים, וכל עוד העולם נוהג כמנהגו כעת, דהיינו היחסים הם

**”לאחר אלפי שנות עליונות
גברית, אנו עומדים עתה
בתחילתה של תקופת
הנשים, כאשר נשים
יזכו בהכרה בחשיבותן
האמיתית, והעולם כולו
יכיר בהרמוניה שבין האישה
לאשה”**

הומוסקסואליים (במובן שהאנושות היא גברית וכך גם האלוקות), העולם לא יבוא לידי תיקונו. רק באמצעות התרחבות היסוד הנשי בספירה הרוחנית היחסים בין האנושות לאל יישאו פרי. זו הסיבה שההלכה חייבת להשתנות ולאפשר לעוד ועוד נשים ליצור בתורה. ”לאחר אלפי שנות עליונות גברית, אנו עומדים עתה בתחילתה של תקופת הנשים, כאשר נשים יזכו בהכרה בחשיבותן האמיתית, והעולם כולו יכיר בהרמוניה שבין האישה לאשה”.⁵⁸

תפקידן של הנשים בגאולה⁵⁹

בספר עץ חיים לר’ חיים ויטאל מן המאה ה-16 מובא תיאור של תולדות הבריאה כולה לפי האר”י. על פי זה, ההיסטוריה העולמית נעה כמו הלבנה, ממצב של חיסרון ועד למילואה. ה’עץ חיים’ מציג את נבואתו של האר”י כי המסע ההיסטורי-אנושי הוא סיפורה של ספירת המלכות הנקבית שעתידיה לצאת ממצבה המשרתת והתלוותי בזכר, אל מקום שבו תזכה לזהות עצמאית השווה לזו של הזכר.⁶⁰

אין ספק כי תחזיתו ותיאורו של האר”י היו מקור השראה בעבור רמ”מ, אלא שרמ”מ סבר כי דברי האר”י הם נבואות המתגשמות לנגד עיניו. עקב כך, הוא נדרש לשאלה מדוע דווקא עכשיו על הכוח הנשי לפרוץ ומדוע העיתוי שנבחר הוא העת הנוכחית ולא הזמן שלפני דורות אחדים או העתיד הרחוק.

באותה תוספת של המהדירים משנת 1986 שהבאנו לעיל מתמודד רמ”מ עם שאלה זו. תשובתו מתחלקת לשניים: מחד גיסא, מאז סיני כל דור הולך ופוחת ולכן יש צורך

57 מכתב מיום ט”ו בטבת תשי”ז, בתוך: מ’ שניאורסון, אגרות קודש, כרך יד, עמ’ 279.
58 מובא כעיקוד לדברי רמ”מ אצל י’ יעקובסון (עורך), הדרך לחיים של משמעות - חכמת הרבי מנחם מנדל שניאורסון, הרבי מלובאביץ, תל-אביב, 1996, עמ’ 173.
59 להרחבת רעיון הגאולה במשנתו של רמ”מ ובעניין הסתכלותו על דורנו כעל ”דור אחרון לגלות ודור ראשון לגאולה”, ראו: קראוס (לעיל, הערה 7).
60 ח’ ויטאל, עץ חיים, הוצ’ כתבי רבינו האר”י ז”ל, תל אביב, תש”כ, היכל נוקבא, שער מעוט הירח, פרק א; שם, ענף ב. להסבר של מהלך זה אצל האר”י ראו: מנוסי (לעיל, הערה 22), עמ’ 114, 126.

גדול יותר להיענות לצרכיו. מאידך גיסא, גם אם הצורך הזה מקורו בנמיכותו של הדור, יש רווח עצום במגמה זו שהתורה גדלה ונאדרת. ככל שהדור מאוחר יותר הוא אמנם הולך ומתרחק מסיני, מן ההתגלות, אך הוא גם הולך ומתקרב אל הגאולה ואל ימות המשיח.⁶¹ לכן, בעבור רמ"מ, לימוד התורה של הנשים מקרב אותנו לימות המשיח ויש בו מטעמה של הגאולה:

שענין זה [התעוררות לימוד התורה לנשים] הוא מהחידושים לטובה שבדורות האחרונים... ויש לומר, שהטעם שזכינו להוספה בלימוד התורה דנשים בדורות האחרונים דוקא, אע"פ ש"אכשור דרא" – כיון שבסוף זמן הגלות מודגשת יותר ההכנה לזמן הגאולה, ש"באותן הימים תרבה הדעה והחכמה כו".⁶²

ימות המשיח תוארו אצל הרמב"ם⁶³ כימים המאופיינים בהשכלה ובידיעת האל: "מלאה הארץ דעה". אולם רמ"מ איננו מסתפק רק בכך; מקומן של הנשים בעידן הגאולה אינו נוגע רק לתחום של הרחבת מעגלי הידע ומספר הלומדים כי אם לתפיסה שעל פיה כל הכוחות הנקביים בעולמות המטפיזיים יועלו לנקודתם העליונה ויפרצו ממקומות מחבואם. עניין זה נדרש אצל רמ"מ בעקבות רש"י⁶⁴ ובעקבות מאמרים מסוימים בזוהר על הפסוקים ממשלי יב, ד: "אשת חיל עטרת בעלה" ("עטרה" במובן של כתר) ומירמיה לא, כא: "נקבה תסובב גבר". לעתיד לבוא, "אשת החיל" העוטרת את הכתר היא האישה הראויה שתתעלה ותקיף את בעלה. ממש כמו במישור הקוסמי-היסטורי אצל האר"י, הספירה הנשית – המלכות – תתאחד עם הספירה הגבוהה ביותר והנעלמה – הכתר. האישה תיסוב סביב הגבר, פעולה שעקב מעגלותה מבטאת שלמות ושוויוניות (בעיגול כל הנקודות שוות) ומסמלת את העלאתו של הגבר (היסוד החומרי הנמוך והקלוקל) על ידי הנקבה.⁶⁵ וזו, מציין רמ"מ בתוספת המהדירים שלעיל, "הנקודה היותר פנימית" של כל העניין. הוא מוסיף שם את דברי חז"ל "בשכר נשים צדקניות שהיו באותו הדור נגאלו ישראל ממצרים"⁶⁶ ומסיק מכך שכשם שהיה הדבר נכון לגביהם בגלות מצרים, שנתפסה במסורת כאם כל הגלויות, כך גם נכון הדבר לגבינו – שבזכות הנשים הצדקניות של דורנו, גם אנו ניגאל.⁶⁷

בשיחה אחרת מדבר רמ"מ לא רק על היכולת של הנשים לזיירו הגאולה אלא על נחיצותן לתהליך:

- 61 תפיסה זו נחקקה גם בתפיסת היחסים שבין יהדות לפמיניזם אצל הנרדמן. ראו מאמרה: S. Handelman, 'Feminism and Orthodoxy': <http://www.chabad.org/theJewishWoman/article.htm/aid/371261/jewish/Feminism-and-Orthodoxy.html>, וגם: הנרדמן (לעיל, הערה 16).
- 62 מ' שניאורסון, התוועדויות, תש"ז, חלק ג, עמ' 174.
- 63 ראו: רמב"ם, משנה תורה, סוף הלכות מלכים ומלחמות.
- 64 למשל: רש"י, תורה אור, כפר חב"ד, תשנ"א, דף מד, עמודה ד; רש"י, לקוטי תורה, כפר חב"ד, תשמ"ו, שיר השירים, טו, ג; שם, פרשת במדבר, ו, ב.
- 65 ראו עוד דרשות על "נקבה תסובב גבר" הכוללות רעיון זה – למשל: מ' שניאורסון, לקוטי שיחות, כרך ל', עמ' 146; מ' שניאורסון, התוועדויות, תשי"ב, כרך א, עמ' 118; שם, תשמ"ט כרך א', עמ' 29.
- 66 סוטה יא, ע"ב.
- 67 מ' שניאורסון, התוועדויות, תשנ"ב, כרך ב, עמ' 184. וראו עוד למשל: מ' שניאורסון, לקוטי שיחות, כרך ל"ז, עמ' 182; מ' שניאורסון, איגרות קודש, כרך ט"ו, עמ' 152; מ' שניאורסון, התוועדויות, תשמ"ב, כרך א, עמ' 480. על תפקידן של הנשים בהבאת הגאולה ראו מלוטק אצל וואלף (לעיל, הערה 2), עמ' 415-423.

חיים אנו בתקופה שללא עזרתה הפעילה של האשה בהפצת והחדרת התורה והמצוות בחיי היום-יום, אין עמנו יכול להתקדם אל המנוחה ואל הנחלה שהבטיח לנו הקדוש ברוך הוא. בכל שטחי החיים היהודיים, ובמיוחד בשטח החינוך על טהרת הקודש, חייבות נשי ובנות ישראל למלא את המשימה שהטילה עליהן ההשגחה העליונה.⁶⁸

גם כאן לא מסתיים תפקידן. נחיצותן של הנשים היא “לא רק בהבאת הגאולה אלא גם ובעיקר בהגאולה עצמה”:

...שמעלתן של נשי ישראל מורגשת (לא רק בהבאת הגאולה, אלא גם ובעיקר) בהגאולה עצמה, כידוע ומבואר בספרי קבלה וחסידות, שלעתיד לבוא תתגלה מעלת ספירת המלכות (ושענינה הוא-) מקבל, אשה) ששורשה למעלה מכל הספירות (ושענינן הוא-) משפיע, איש), כמו שכתוב “נקבה תסוכב גבר”, “אשת חיל עטרת בעלה”.⁶⁹

הנקבה – רוח שבחומר

היו שטענו כי החסידות התייחסה אל האישה כאל חומר⁷⁰. המעשה המיני נתפס כגשמי ובזוי, ועל כן הפרישות מן האישה נתפסה כמעשה הראוי.⁷¹ דוגמה קיצונית לכך אנו מוצאים בקטע הבא המובא בשם המגיד ממזריטש:

ויאהוב את אשתו כמו שאוהב את התפילין בלבד רק שהם [נוסח אחר: שאוהב רק בשביל] מצות ה', ולא יהרהר אחריה, כי היא רק כמשל אחד נוסע ליום השוק ואי אפשר ליסע רק עם הסוס, וכי בשביל זה יאהב את הסוס? יש שטות גדול מזה?...⁷²

על רקע קטע זה של המגיד ממזריטש בולטת גישתו ההפוכה של רמ"מ. נקודת המוצא של רמ"מ היא ההנחה שמניח רש"ז:

68 מ' שניאורסון, ליקוטי שיחות, כרך ח, עמ' 288 [המקור ביידיש]. ראו גם למשל: מ' שניאורסון, אגרות קודש, כרך כ"ב, עמ' 400.

69 מ' שניאורסון, התועדויות, תשנ"ב, כרך ב', עמ' 184 (ועיינו בשיחה כולה).

70 למשל: ביאל (לעיל הערה 29).

71 כל זאת נכון לכתבים התאורטיים הראשוניים של החסידות, אך מן הכתבים הסיפוריים של החסידות עולה תמונה מנוגדת במקצת של מנהיגות נשית בחצרות החסידיות – ראו ביאל (לעיל, הערה 29); י' לוין, 'נשים בסיפורת החסידית – מבט נוסף', הצופה, י"ז בסיוון תשס"ה. עוד על מקומן של הנשים בסיפורת החסידית ראו: ג' נגאל, נשים בסיפורת החסידית, ירושלים תשס"ה; ד' גולדברג, 'הבעש"ט ו"מחברתו הטהורה' – היחס לנשים בסיפורת החסידית', מסכת, ג (תשס"ה), עמ' 45-76; ר' דביר-גולדברג, 'קולו של מעיין תת'קרקעי: דמותה של אישה מבעד לסיפור החסידית', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, כא (תשס"א), עמ' 27-44.

72 ספר צוואת הריב"ש והנהגות ישרות, הוצ' קה"ת, ניו יורק, 1998, ק"א, עמ' מ'-מ"ז. ברוח דומה ראו גם: אהרון מאפטא, כתר שם טוב, סלוביטא, דף טז. כמובן, הויהוי של האישה עם החומריות והגוף הוא קרום יותר. ראו למשל: "אין אשה אלא ליופי" (תענית לא, ע"א; כתובות נט, ע"ב); "אפלטון ומי שקדם לו היו מכנים את החומר בשם 'הנקבה'" (רמב"ם, מורה נבוכים, חלק א, פרק יז; שם, חלק ג, פרק ח); "גופא דאידיא אתתא" (תיקוני זוהר, תיקון כא, דף סא, עמ' א) ועוד.

...וידוע מאמר אדמו"ר הזקן [רש"ז]⁷³ על הפסוק דאשה היא הנשמה... והנשמה

היא כלי קיבול לקבל השגות וגילוי אלקות...⁷⁴

כלומר, שלא כראשוני החסידות, שזיהו על נקלה את האישה עם החומר ועם הגוף, רש"ז ובעקבותיו רמ"מ זיהו את האישה דווקא עם הנשמה והרוח, עם המקור שקרוב יותר לקלוט את האלקות ואת מסריה. הם חשפו שכבה גבוהה יותר של הממד הנקבי וטענו כי האישה היא עולם שרק לכאורה נראה חומרי ובזוי, אולם לאמיתו של דבר מקורו הנסתר הוא רוחני ועליון. על כן, בתאולוגיה החב"דית לא ראו אידאל בהכנעת היצר והגוף, שכן יבוא היום והרוחניות שבנקבה-החומר תיחשף, והיא שתעדין את רוחניותו הנמוכה של הגבר:

כי כח המתאווה יש להלבישו בקדושה וכו', עדי יקוים היעוד המקוה שהגוף לא רק שלא יבלבל להרוחני ולא רק שיסייע בידו אלא שאדרבה נקבה תסובב גבר.⁷⁵

בשנת 1975 כתב רמ"מ מכתב לוועידה השנתית של נשות חב"ד ובו עסק בחשיבותן המכרעת של הנשים בקירוב יהודים למצוות, על אף הסכנות הכרוכות בהיחשפות לעולם, ודיבר על כך שהנשים מתעלות על הגברים מכמה בחינות.⁷⁶ אין פלא שכך התבטא רמ"מ, שכן תיאור יחסי הכוחות הזה תואם את חזונו:

...אבל לעתיד לבוא, כשיתבררו כל הענינים ויתעלו לשרשם ומקורם, תתגלה

מעלת הגוף על הנשמה, שהנשמה תהיה ניזונית מן הגוף...⁷⁷

73 ד"ה 'כשם שצועקים', נדפס במאמרי אדמו"ר הזקן - הקצרים, עמ' קלז.

74 מ' שניאורסון, ספר המאמרים (מלוקט), כרך ד', עמ' 43.

75 בתוך: מ' שניאורסון, אגרות קודש, כרך יא, עמ' 129. נדפס גם ב: מ' שניאורסון, לקוטי שיחות, כרך ה, עמ' 369-370.

76 מ' שניאורסון, ליקוטי שיחות, כרך ל"א, עמ' 93-98. וכן: מ' שניאורסון, התוועדויות, תשי"ב, כרך עמ' 118: "...מכיון שלעתיד לבוא כתיב נקבה תסובב גבר, שתתגלה מעלת המקבל על המשפיע, לכן היה אצל האבות גילוי ענין זה, שהאמהות היו למעלה מן האבות. דוהו מה שנאמר בשרה שהיא הראשונה מד' האמהות 'כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקולה', כי שרה היתה למעלה מאברהם..."

77 מ' שניאורסון, התוועדויות, תשנ"ב, חלק א, עמ' 242. ראה גם: שם, תשי"א חלק א' עמ' 90; שם, תשנ"א, חלק א', עמ' 140; מ' שניאורסון, לקוטי שיחות, חלק כ, עמ' 44; שם, חלק כא, עמ' 88. בתיאור דירן דווקא הגבר הוא הנשמה והאישה היא הגוף. בתיאור מערכת יחסים בהגות החב"דית, אישה מייצגת את הצד ה"מקבל" ואילו האישה את הצד ה"משפיע". לפיכך, כאשר מדובר ביחסים בין אלוקים לנשמות הנבראים (כמו בציטוט לעיל המובא בשמו של רש"ז), אלוקים הוא המשפיע והנשמה היא המקבלת ולפיכך היא נקראת בשם אישה. כאשר מדובר ביחסים בין גוף לנשמה (כמו במקור זה), המקבל הוא הגוף והמשפיע הוא הנשמה. העובדה שהאישה היא ה"מקבלת" נובעת מכך שלמעשה שורשה גבוה בהרבה מזה של הגבר. רק שכיום, בטרם ביאת המשיח, על פי שיטת חב"ד, מעלת שורש זה אינה ניכרת כל כך ולפיכך היתה המקבלת נתפסת כנחות יותר. לעומת זאת לאחר ביאת המשיח, שורשה האמיתי יתגלה ולפיכך היא "תסובב גבר". להבהרת העניין ראו: מ' שניאורסון, תורת מנחם, כרך י"ב, עמ' 200-207 (אני מודה לרב מנחם קמינקר על הסבר זה ועל ההפניה הזאת).

החתונה העתידית והקול הנשי הפורץ

בשנת 1990 תיאר רמ"מ את דרכה של האישה לפעול על העולם כעולה באופן כללי על זו של האיש וקבע שעל האיש ללמוד מן האישה. זוהי התססה מכוונת של רמ"מ את הכוח הנשי. טבע הגבר הוא "לכבוש", והוא מתואר כבמצב של "קודם המכול" לעומת האישה שהיא הרבה פחות אגרסיבית, "פנימית" יותר ומקבלת את העולם בדרכי שלום ונועם. הביטוי "כל כבודה בת מלך פנימה"⁷⁸ מוצא מהקשרו המסורתי⁷⁹ כמסמל את צניעותה של האישה הספונה בתוך ביתה, ומקבל משמעות ככוח העדין-הנשי היוצא להשפיע על העולם:

...שלא זו בלבד שאצל האשה אין שום חיסרון לגבי האיש, אלא אדרבה: באופן פעולתה יש מעלה לגבי פעולת האיש: מכיון ש"איש דרכו לכבוש" הרי זה מורה שעיקר האופן שיכול לפעול הוא על ידי כיבוש וממשלה... שהשפעתו היא השפעה חיצונית (על דרך העבודה קודם המכול), מה שאין כן האשה, ש"אין דרכה לכבוש", פועלת באופן "פנימה" ככבוד ובדרך ארץ (באופן של נייחא), השפעה פנימית - כך שהמושפע מקבל ברצון עצמו ההשפעה (על דרך מעלת העבודה לאחר המכול)... עד שדרך לאנשים ובנים איך שהם צריכים לעשות עבודתם דווקא בדרך כבוד ובדרך פנימה.⁸⁰

הדימוי הנשגב ביותר שרמ"מ בוחר בו כדי לבטא את מלוא עוצמת הביטוי של האישה, השווה לדעתו לזו של הגבר (ואולי אפילו גבוהה ממנה) - הוא זה של הנישואים:

ויהי רצון אשר ע"י כללות העבודה דכנסת ישראל (אשה) ובמיוחד עניני עבודה השייכים לנשי ישראל - נזכה בקרוב ממש לנישואין דהקב"ה וכנסת ישראל (איש ואשה) לעתיד לבוא, ובלשון הכתוב: "עוד ישמע גוי בערי יהודה ובחוצות ירושלים גוי קול ששון וקול שמחה קול חתן וקול כלה", שהפירוש הפנימי בזה הוא - שמחת הנישואין דהקב"ה (חתן) וכנסת ישראל (כלה), ובהגשה - לא רק "קול חתן", אלא גם "קול כלה".⁸¹

החתונה העתידית מבטאת את האיחוד השלם של הממד הזכרי של המציאות ("קול חתן") עם הממד הנקבי של המציאות ("קול כלה"), בצורה שבה כל כוח בא לידי ביטוי בדרכו ואיננו מושתק עוד.⁸²

גם רש"ז דיבר על חתונה עתידית בין כנסת ישראל לקדוש ברוך הוא כמטפורה לשינוי קוסמי:

...כי עתה בגלות נאמר 'נאלמתי דומיה' (תהלים ל"ט, ג') שהיא בחינת שתיקה וכאלם לא יפתח פיו כו' (שם, ל"ח י"ד) ולכך החתן הוא אומר שהיא בחינת

78 על פי תהלים מה, יד.

79 שבועות ל, ע"א; גיטין יב, ע"א.

80 מ' שניאורסון, התועדויות, תשנ"א, כרך א, עמ' 243.

81 מ' שניאורסון, התועדויות, תשמ"ה, כרך א, עמ' 109.

82 יש לציין כי כבר בתנ"ך מרומזות ברברי כמה מהנביאים התבטאויות על חתונה עתידית בין כנסת ישראל לקדוש ברוך הוא, ועל פיהן האישה משתחררת מעולה של בעלה, ו"הבעל" מתעלה לדרגת "איש", וכך מודגש המאפיין השוויוני של הזוגיות באחרית הימים.

שתיקה ו'כאלם לא יפתח פי' וכו' ולכך החתן הוא אומר 'הרי את מקודשת לי' והכלה שותקת. אבל לעתיד, כשתתעלה מעלה מעלה אז תהיה גם כן משפעת ונקרא 'קול כלה'. וכמו כן יובן ענין 'שמונה עשרה' תפילה בחשאי, הוא רק בזמן הזה שהנוקבא היא בחינת מקבל ולא משפיע. אבל לעתיד, כשתתעלה להיות בבחינת משפיע כמו הזכר עצמו, אז יהיה 'שמונה עשרה' בקול רם ויהיה 'קול כלה'...⁸³

רש"ז צופה שינוי בסדר הדברים. הגלות מכתובה דומייה הן בנוגע לאמירת תפילת "שמונה עשרה" והן בנוגע לשתיקתה של האישה ברגע הקירושין. אך בעת הגאולה, לא רק שהתפילה תיאמר בקול אלא גם יישמע "קול כלה" וקשר השתיקה יופר. יש בקטע זה בכתביו של חכם יהודי מהמאה ה-18⁸⁴ קריאה רדיקלית (אפילו במונחים האורתודוקסיים של היום) לשינוי פני הדפוסים המקובלים של איש-אישה ובכלל זה ביטוי מעשי לשינוי ההלכה, שכן הכלה תאמר לאהובה מתחת לחופתם "הרי אתה מקודש לי"!

בכמה מקומות משרטט רמ"מ את אדמו"רי חב"ד (נוסף על הבעל שם טוב והמגיד ממזריטש) כהופעות מיסטיות המתגלות בהיסטוריה האנושית בצורת הספירות הקבליות. על פי זה רש"ז הוא ספירת "תפארת", האדמו"ר האמצעי הוא "בינה", וכן הלאה עד אליו עצמו, שהוא, כך עולה מבין השורות, מסמל את ספירת ה"מלכות".⁸⁵ נראה שבחירת ספירת המלכות נובעת לא רק ממבנה הספירות, אלא גם בגלל היות ה"מלכות" הספירה המוכרת כספירה הניקבית. בכך מבליט רמ"מ את יחסו לנשיות ואת תפיסתו את הכוח הנשי העולה, דווקא בזמנו שלו, ב"דור השביעי" (הכינוי של רמ"מ לדור הגאולה).⁸⁶ מסתמן כי בעידן הנשי-גאולי הנוכחי נבואתו של רש"ז על השמעת "קול הכלה" מתחילה להתגשם.

עקרת הבית – עיקר הבית

כיצד ביקש רמ"מ לזרז בפועל את הגאולה על ידי הנשים ולכונן את נבואתו של רש"ז? בדבריו בכינוס העולמי לנשי ובנות חב"ד בשנת תש"ן משרטט רמ"מ הנחיות מעשיות הנוגעות להווי הבית היהודי הפרטי:

- 83 רש"ז, תורה אור, סוף פרשת ויגש, מד, ב - מה, א-ב (ועיינו בקטע כולו).
- 84 מנוסי עורך הקבלה היסטורית מעניינת בין רש"ז (1745-1812) ובין הפמיניסטית הראשונה, מרי וילסונקרפט (1759-1797). היא נולדה באנגליה כשרש"ז היה בן 15 בערך ונפטרה כשהיא בן 52. הוא מציע כי אף שבוודאי לא הכירו זה את זה ולא ידעו זה על זה, ייתכן שהופעתם הכמעט מקבילה על בימת ההיסטוריה מצביעה על ביטוי "לשתי התמודדויות שונות עם אותה קושיה חדשה - שאלת מעמד האשה - שעתידיה להתייצב במרכז הזירה המודרנית" (מנוסי (לעיל, הערה 22), עמ' 118-119, הערה 68).
- 85 ראו: קראוס (לעיל, הערה 7), עמ' 41-42; הנדלמן (לעיל, הערה 16).
- 86 הגאולה מיוצגת במקומות רבים באמצעות המספר שבע, ו"הדור השביעי" פועל בשעת נשיאותו של האדמו"ר השביעי לבית חב"ד, במקביל לסוף האלף השישי והכניסה אל האלף השביעי, על פי מניין השנים היהודי.

כל אשה בישראל היא ”יסוד שביסוד”⁸⁷ – היסוד האמיתי (ובלשון המדינה: ”פאונדעי שאן”) של כל הבית, להיותה ”עקרת הבית”, שבה תלויה הנהגת כל הבית (בני הבית, הבנים והבנות, וגם הבעל) על יסודי התורה והמצוות, שעל ידה נעשה בית יהודי, ויתירה מזה, בית חסידי... בית שבכל פינה שבו ניכרת ונרגשת ברכתו של הקב”ה והשראת שכינתו, על דרך השראת השכינה כביכול בביתו של הקב”ה, בית המקדש, ודוגמתו בבית יהודי שהוא בכחינת ”מקדש מעט”⁸⁸...

רמ”מ האמין בכל מאודו כי הפעולה הנשית של העמדת בית יהודי ראוי, החל בתיחזוק וניקיון, דרך חינוך הילדים ועד לאווירת השמחה בבית, היא למעשה פעולה של הפיכת הבתים הפרטיים למודלים מוקטנים של מקדש ה’ והיא שתביא את הגאולה. הוא מקשר בין דורנו כדור הגאולה ובין המשימה העולמית להכשיר את העולם כ”דירה בתחתונים” עבור הקדוש ברוך הוא, כיאה בעידן המשיחי. לדעתו, על הנשים להיות הראשונות להתחיל במשימה זו בתוך ביתן:

...שעל ידן נעשה כל בית פרטי ”בית לה’”, בית שהקב”ה אומר עליו ”ושכנתו בתוכם”, בתוך כל אחד ואחת מישראל, כיון שנעשה בית תורה וגמ”ח [גמילות חסדים], ועד שהעולם כולו נעשה דירה לו יתברך בתחתונים.⁸⁹

בפרק הנקרא ’ניהול ה”מקדש מעט” שלך’⁹⁰ יוצרת נחמה גרייזמאן, שליחת הרבי, הקבלה בין האידיאל החב”די של ”התאוה הקב”ה לעשות לו דירה בתחתונים” ובין הבית היהודי הפרטי. כשם שהאלוקות באה לדור בעולם הזה, ותכליתנו להכשיר את העולם למטרה זו, כך גם האישה היא שמכשירה את המיקרו־קוסמוס להשראת השכינה: ”כל בית הוא עולם שלם בזעיר אנפין, ומקדש מעט”⁹¹.

נחמה גרייזמאן כמקרה מבחן לנשיות הלובביצ’יאנית

נחמה גרייזמאן, שליחת הרבי המפורסמת, מספקת לנו דוגמה ומודל לאישה שהפכה לדמות מנהיגותית מרשימה וסוחפת ביישמה את שיטתו של רמ”מ באופן מובהק. היא נולדה בניו־יורק בשנת 1953 לרב מרדכי והניא שוסטרמן. בשנת 1976 נבחרו היא ובעלה על ידי רמ”מ להצטרף לקבוצת השליחים לארץ ישראל. היא נשלחה לצפת

87 כל יום וכל שבוע במהלך ספירת העומר יש לו, על פי הקבלה, מטען ”ספירות” מסוים. הכינוס נערך בשבוע השישי ביום השישי לספירת העומר, ויום זה מכונה על פי הקבלה ”יסוד שביסוד”. יש לציין כי ספירת ”יסוד” היא ספירה ”זכרית”, והאיבר המייצג אותה הוא לא אחר מאשר איבר המין הזכרי. מעניין שדווקא ביום זה בחר רמ”מ לערוך את הכנס ועוד להבליט את מעלת סגולתו של היום, ולא בימים של ספירות ”נקביות” יותר, כגון ”בינה” ו”מלכות”.

88 מ’ שניאורסון, התוועדויות, תש”נ, כרך ג’, עמ’ 222. על קישור דומה בין ”עקרת בית” ל”קורת הבית” ראו: מהרש”א, חידושי אגדות, מסכת כתובות, פרק ב.

89 מ’ שניאורסון, התוועדויות, תש”ן, חלק ג’, עמ’ 345.

90 מילר (להלן, הערה 93), עמ’ 157–163.

91 שם, עמ’ 198.

ופעלה בעיקר בעיר זו ובירושלים. בעלה היה יושב ראש איגוד השלוחים בארץ ויושב ראש הוועד לכתיבת ספר תורה לילדים. היא נודעה כטובת לב, כעקרת בית מהוללת וכדרשנית בחסד. מרבית שיעוריה ניתנו ב'מכון חיה-מושקא', מכון ללימודי תורה לנשים, בירושלים. לזוג היו עשרה ילדים. נחמה נפטרה פתאום בגיל 39, בכ"ג בשבט התשנ"ב (1992), שעות אחדות אחר הולדת ילדה העשירי. לזכרה הוצאה אנתולוגיה באנגלית הכוללת הגיגים ומאמרים מפרי עטה,⁹² וזו תורגמה כעבור שנתיים לעברית.⁹³ בשנת תש"ס פורסם הספר בעינייה של אשה ובו עיבודים שלה לשיחות שהעביר רמ"מ סכיב פרשיות השבוע.⁹⁴ שני החיבורים הללו מספקים לנו די חומר כתוב להצצה לעולמה של נחמה, שנתפסה בקהילת חב"ד כרמות האידאלית של האישה הרצויה על פי עיצובו של רמ"מ. אמירתה: "ההורה חייב גם הוא ללמוד תורה בעצמו... אם שאינה לומדת, דומה לאם המנסה להניק את תינוקה מבלי שהיא אוכלת או שותה כראוי"⁹⁵ - כנראה מעידה על המידה שבה התפיסות של רמ"מ, למשל בעניין חשיבות לימוד התורה של נשים, חלחלו לתוכה. לפנינו אפוא תוצר הקלסטר הנשי ששרטט רמ"מ, ובעזרתו נבקש לבחון את אידיאל הנשיות הלוּבביציאנית.

כאשר הגיעה קבוצת השליחים, ובכללה נחמה ובעלה, לארץ ישראל בשנת 1976, הם הלכו למסור ברכת שלום מאת רמ"מ לראש הממשלה דאז, יצחק רבין, ולאחר מכן לנשיא המדינה אפרים קציר.⁹⁶ במעמד בבית הנשיא נאמה נחמה בפני השליחים והנשיא, עובדה מרשימה כשהיא לעצמה. להלן דבריה, המספקים תמונה די טובה על הצורה שבה נחמה ושאר השליחות ונשות חב"ד תופסות את עצמן:

ברצוני למסור פרישת שלום לנשיא, ולומר כמה מילים באנגלית בשם הנשים השליחות הנמצאות כאן. אינני יודעת איך זה בארץ הקדש, אך באמריקה הנשים מאוד נבוכות בקשר למעמדן האמיתי. כולן שואלות על תפקידן של הנשים, ובמיוחד תמהים על כך בחוגים היהודיים... הנשים שהגיעו לכאן כשליחות של הרבי, פעלו רבות בקרב נשים בניו יורק, וניסו לומר להן שגם לשאלה זו יש תשובה, כמו כל השאלות שיהודי שואל, שיש להן תשובות בתורה... כשברא הקב"ה את חוה, אמר לה שתהיה "עזר כנגדו", כלומר שהאשה לא באה לעולם כדי להראות שהיא יכולה לעשות כל דבר כמו האנשים, אלא צריכה היא לבנות את ה"בית" יחד עם בעלה. השם השני שניתן לאשה, כפי שהוזכר כמה פעמים בפי הרבי שליט"א, הוא: עקרת-הבית, עקרת מלשון עיקר. אין היא בבחינת דרגה שניה, טפלה לבעלה, אלא היא עיקר הבית. אנו הנשים מרגישות היטב את שני התפקידים האלה של "עקרת הבית" ו"עזר כנגדו". אנו מקוות שיחד עם בעלינו נעבוד באותה השליחות, ובפרט בין הנשים והבנות שבארץ ישראל.

92 Moshe Miller (Ed.), *The Nechoma Greisman Anthology - Wisdom from the Heart*, Machon Chaya Mushka, Jerusalem, 1993.

93 מ' מילר (עורך), *חכמת לבה של נחמה גרייזמאן*, מאנגלית: ע' קפלון, מכון חיה מושקא, ירושלים תשנ"ה.

94 גרייזמאן (לעיל, הערה 21).

95 מ' מילר (לעיל הערה 92), עמ' 152, מתוך 'רעיונות ועצות בחינוך הילד לתורה ומצוות' - הרצאה שניתנה בכפר חב"ד.

96 על מערכת היחסים המרתקת בין רמ"מ לזלמן שז"ר, נשיאה השלישי של מדינת ישראל, ראו הספר האלבומי: ש' קראוס, *נשיא וחסידי*, כפר חב"ד, תשנ"ט.

וכמו שאמר הרבי כמה פעמים, שקל יותר לאשה להשפיע על אשה מאשר שגבר ישפיע על אשה. וכבר ראינו במשך שבוע זה שאנו נמצאות כאן, את קבלת הפנים הנלהבת שהנשים כאן העניקו לנו ואנו מקוות שנצליח לפעול עם הנשים והבנות כדי לממש את ברכת הרבי שליט”א.⁹⁷

נראה שנחמה וחברותיה חדרות רוח משימה ומודעות היטב למצבן ולנושא מעמד האישה. בכל כתיבה נחמה מציגה את העולם המערבי כמי שאשם בדיכוייה של האישה לעומת היהדות, שהיא בעבורה הקול האוהד הנשי האוטנטי היחיד. תשובתה השמרנית של נחמה להלכי הזמן והפמיניזם היא שלאישה יש תפקיד והוא להיות ”עקרת הבית”. אין לה שאיפות מעבר לכך, מלבד להיות ”עזר כנגד” עבור בעלה. אך שוב, הקול הבוקע מבעד לדברים מבטא רצון לעשייה ולפעולה – ולא רק במרחב הביתי. כך למשל מגדירה נחמה את התפקיד של ”עקרת הבית”:

האם היא המפתח לכל עניני הבית... אם היא מאושרת ומחייכת, יהיה כל הבית מאושר ומחייך. ואם היא קצרת-רוח, כל האחרים בבית יהיו כך בהתאם. פעם, עוד בהיותי תלמידה, שאלה אחת התלמידות את המורה, מהו תפקידה העיקרי של האשה. היא ענתה: ”להיות שמחה”. תשאלו אותי איך? ובכן, השירה עוזרת. מה, למשל, עשו הכוהנים והלויים בבית המקדש? הם שרו תהלות לה.⁹⁸

תפקיד האישה, לדעת נחמה, הוא ליצור את האווירה הראויה בבית ולדאוג לצרכיו הפיזיים. בהשראת רמ”מ, היא משווה את עבודת האישה בכיתה לעבודת הכוהנים והלויים:

רוב זמנם [של הלויים] היה מוקדש למה שנקרא ”עבודות הבית”. נקיון הכלים, נקיון המנורה, תיקון הכלים... ועל ידי עבודת-הקדש הזאת הם התקשרו לה’... כך גם אשה הזוכרת כי ביתה הוא מקדש מעט, ורואה עצמה ככוהן בבית המקדש...⁹⁹

...בעת שאנו שוטפות ריצפה, מכבסות כביסה, מכינות ארוחה, ומסדרות את הבית, אנו יוצרות סביבה בריאה ונעימה עבור כל דרי הבית כולל השכינה... בעת שאנו מגהצות את בגדיהם בעת שאנו רוחצות את התינוקות, בעת שאנו מטאטאות את הריצפה ובעת שאנו עורכות קניות, אנו מקריבות את כל עצמנו למענם! האם איננו מתעסקות במשימה הקדושה של ניהול בית תורני וגידול ילדים יהודיים שיגדלו ויגלו אלוקות בעולמנו? האם אין אנו עושות כל זאת למען מטרה נעלית?...¹⁰⁰

נראה שנחמה יוצקת לעבודות הבית מטען סגולי רב. הנשים הן משרתי האל הקרובים ביותר אליו וזהו אידאל כלל-אנושי.¹⁰¹ אין זו העצמה של נטייה שמרנית בלבד, כיוון שההשוואה בין הנשים לכוהנים דורשת התבוננות. בבית המקדש נאסר על הנשים להיכנס פנימה מעבר לעזרת ישראל, גם אם הן היו ממשפחות הכוהנים. האמירה

97 מילר, (תשנ”ה), עמ’ 33-34.

98 שם, עמ’ 153.

99 שם, עמ’ 153.

100 שם, עמ’ 159.

101 שם, עמ’ 103. את מסקנתה זו היא מסיקה מדברי הרמב”ם בסוף הלכות שמיטה ויובל.

של נחמה (בעקבות רמ"מ) היא שהנשים הן בדרגת כוהנים, וממילא פירושו של דבר פריצה נשית אל החלל המקודש, אל החלל שהגישה אליו מותרת רק לזכרים המיוחסים ממשפחות הכהונה. יש בכך תמורה בקרבה של הנשים אל הקודש.¹⁰²

התודעה הנשית החדשנית של נחמה משתקפת גם מן הסיפור הבא: במכתב שכתבה להוריה ושפורסם באנתולוגיה, נחמה מספרת על פגישה עם רופא יהודי שהיא מכנה אותו ד"ר ג'. היה זה לאחר ששברה את זרועה במהלך פעילות עם תלמידות במסגרת חב"ד במינסוטה. היא הובהלה לבית החולים ושם פגשה את הרופא. וכך היא כותבת:

...דבר נוסף, שהוא קרוב לוודאי חשוב

מכל דבר אחר, אירע כתוצאה ממקרה זה. בשל זרועי השבורה, יהודי, ד"ר ג', ראה לראשונה בחייו חסיד חי וקיים. מה שבאמת הפתיע אותו היה שהחסיד לא היה קשיש דובר יידיש עטור זקן לבן ארוך, כי אם נערה אמריקנית דוברת אנגלית והולכת לשחות.¹⁰³

יהודי ראה לראשונה בחייו חסיד חי וקיים. מה שבאמת הפתיע אותו היה שהחסיד לא היה קשיש דובר יידיש עטור זקן לבן ארוך, כי אם נערה אמריקנית דוברת אנגלית והולכת לשחות

לפנינו עדות לתוצר של מפעל ההעצמה הנשי

של רמ"מ. לראשונה, אישה תופסת עצמה כחסידה. אין זה רק שאישה עולה כאן כדמות בולטת אלא יש כאן מהפכה של ממש. כעת מתברר כי לחסיד ייתכן פרצוף אחר והלך חשיבה שונה ממה שהוגדר עד כה מאז ימי הבעל שם טוב. לבנטל במאמרו¹⁰⁴ רואה בתופעה הזאת של חב"ד את המהפכה של נשים הרואות עצמן כ"חסידות" של ממש ולא רק "אשת חסיד" או "בת חסיד", ואני מוסיף - "אשת שליח". תופעה זו בעבור לבנטל היא המשך המגמה שהתחילה שרה שנירר במהפכת הסמינר לבנות 'בית יעקב'

102 חסידת חב"ד אחרת, שהרבתה לכתוב בשנות השבעים והשמונים לעיתוני הנשים של חב"ד, היא הגב' שיינה שרה הנדלמן (Handelman). באחד ממאמריה היא מקבילה בין הגוף הנשי ובין ספר התורה, שעל שניהם להיות מכוסים וצנועים בשל קדושתם הרבה. הנדלמן למעשה רואה בגוף האישה אובייקט קדוש (מוריס [לעיל, הערה 1], עמ' 119). הנדלמן, שבאה מהעולם האקדמי, התקרבה לחסידות חב"ד בכרוקלין ונהייתה לבעלת תשובה. היא כתבה כעשרה מאמרים, ואלה פורסמו בעיתון נשי חב"ד דה יידישע היים בין השנים 1976-1984. המאמרים עסקו ביחסים שבין היהדות לפמיניזם ולמודרנה, מתוך הרגשת ההיבטים החיוביים שבתנועה הפמיניסטית (עוד על הנדלמן ראו אצל מוריס [לעיל, הערה 1], עמ' 115-120). מאמרה הראשון, 'The Jewish Woman: Three Steps Behind?' זכה לתגובתו של רמ"מ במכתב אישי אליה: "נהנתי ממאמרה ב'יודישע היים'..." (תצלום של הכיתוב הזה אפשר לראות במאמרה של הנדלמן באינטרנט: <http://www.chabad.org/theJewishWoman/article.asp?AID=161694>). כלומר אף על פי שקולה היה קול שונה בעיתון, רמ"מ עודד אותה וטיפח את רעיונותיה שהיו, בסופו של דבר, מבוססים על תורתו. שיינה שרה הנדלמן, שגם תרגמה מכתבי רמ"מ לאנגלית, נהייתה לימים פרופ' סוזן הנדלמן שמלמדת היום באוניברסיטת בראיילן. היא שמרה על זיקתה העמוקה לרעיונות החב"דיים ועל האהדה העמוקה שרחשה לרמ"מ. עדות לרושם העז שהותיר רמ"מ על הנדלמן, בייחוד ביחס לעולמה הפמיניסטי ולעיסוקה האקדמי, ראו במאמריה המאוחרים: S. Handelman, "With Every Goodbye You Learn": Reflections on Leave-Taking and the Passing of the Lubavitcher Rebbe', O. Elper and S. Handelman (eds.), *Torah of the Mothers*, Jerusalem 2000 (הערה 16). גרסה נוספת של המאמרים הללו ועוד ממאמריה אפשר לקרוא באתר חב"ד: <http://www.chabad.org/search/results.asp?scope=6198&searchword=handelman&start=0>.

103 מילר, (לעיל הערה 92), עמ' 180.

104 לבנטל (לעיל הערה 5), תשס"ב.

שהיה פרי יוזמתה.¹⁰⁵ דהיינו, רמ"מ הצליח לשנות, כפשוטו, את פרצופו של החסיד ואת המודל של היהודי הראוי.

משנת הרמ"מ והפמיניזם

בטי פרידן (Friedan) היא מחשובות הפמיניסטיות שפעלו במחצית השנייה של המאה ה-20, וכך כתבה במחקרה על עקרות הבית בארצות הברית שלאחר מלחמת העולם השנייה:

קל לראות את התפקידים הקונקרטיים הכובלים את עקרת הבית ותובעים את כל זמנה. אך השלשלאות הכובלות אותה לאותה מלכודת הן אלו שברוחה ובנפשה. אלו שלשלאות שמקורן ברעיונות מוטעים ובעובדות שלא פורשו כהלכה, של חצאי אמיתות ושל בחירות בלתי מציאותיות. שלשלאות אלו אינן נראות בקלות ועל אחת כמה וכמה לא קל להתנער מהן.¹⁰⁶

האם עקרות הבית של רמ"מ עומדות במבחן הפמיניסטי של פרידן? האם הצליחו נחמה וחברותיה להינתק מן השלשלאות הכולאות אותן? דברה קאופמן אכן מצאה במאמריה של נחמה כמה מן ההיבטים הפמיניסטיים שהביאו עמן בעלות התשובה שהצטרפו לתנועת חב"ד.¹⁰⁷ מתברר כי חרף הביקורת על הייעוד השמרני שמועיד רמ"מ לנשים, הוא וחסידותיו סברו כי השינוי נמדד בתודעה; רמ"מ הצליח לחדש לנשים שפעולות הבית יכולות להיחשב לאידאל דתי. ייתכן כי אותה תודעה היא מסוג הקולות שעליהם דיברה פרידן: "שוב אין אנו יכולים להתעלם מן הקול הנשמע בקרב הנשים, האומר: 'אני רוצה עוד משהו, בנוסף לבעלי, לילדי ולביתי'".¹⁰⁸ מה עוד שבחב"ד הלובביציאנית, להיות "עיקר הבית" אין פירושו להסתפק ב"קרצוף רצפות" וב"שטיפת סירים". רמ"מ הורה לתת ל"פנימה" של "בנות המלך" לצאת החוצה:

ומכאן הוראה לנשי ישראל: אע"פ ש"כל כבודה בת מלך פנימה", ונשים נקראות "עקרת הבית", לפי שעיקר תפקידם הוא לבנות בית בישראל, שבשביל זה הן צריכות להשאר ב"פנים", "פנימה" דוקא. הרי אותן הנשים שחוננו בתכונות מיוחדות שביכולתן להשפיע גם בחוץ, עליהן לנצל תכונה זו באופן דצניעות לשם שמים, לקרב הלבבות לעבודת ה' ולהחזיר בנות ישראל הנמצאות ב"חוץ" למוטב ואף שמוכן ופשוט, שהשתדלות זו צריכה להיות כיאות לכת ישראל באופן צנוע, ועד שבה"ציאה" בחוץ צריך להיות ניכר עליה ד"כל כבודה

105 להרחבת סוגית שרה שנירר ראה: D. Weissmann, 'Beis yacov: a Historical Model for Jewish Feminism', A. Kolton (ed.), *The Jewish Woman*, New York 1976, p. 139-148.

106 ב' פרידן, 'הבעיה שאין לה שם', ד' באום ואחרות (עורכות), ללמוד פמיניזם: מקראה, תל-אביב 2006, עמ' 60.

107 D. Kaufman, 'Engendering Orthodoxy', in: J. S. Belcove-Shalin (ed.), *New World 107* על המגמות הליברליות שהכניסו בעלות התשובה לקהילת לובביץ' בברוקלין ראו בספרה של מוריס (לעיל, הערה 1). באשר לדעתה של נחמה על התפיסות הפמיניסטיות, ראו להלן, הערה 111.

108 פרידן (לעיל, הערה 106), עמ' 61.

בת מלך פנימה", מכל מקום, ביחד עם הזהירות בתכלית של הליכה בגדרי הצניעות, עליהן להחזיר למוטב את בנות ישראל התועות.¹⁰⁹

בניגוד להבנה של "כל כבודה בת מלך פנימה" ולמקובל בקרב הציבור החרדי,¹¹⁰ הנשים מתבקשות לצאת מד' אמות הבית¹¹¹ ולהפוך את העולם כולו ל"מקדש מעט",¹¹² תוך שמירה על צניעותן. עקרות הבית נהפכו לכהניו של האל, וכפי שכבר ראינו, לפעילות ולשליחות אקטיביות של דברו.

האם יחסו החיובי ופעילותו של רמ"מ להעצמת נשים עשויים להיחשב לפמיניזם? בתוך המחנה החב"די נשמעו קולות הביקורת המוכרים מהסוג השמרני הדתי כנגד התנועה הפמיניסטית,¹¹³ ובתוך כך גם נשמעו שם התשובות הדתיות "הרצויות" להלכי הזמן.¹¹⁴ רמ"מ ודאי לא ראה עצמו כפמיניסט אלא כמי שמציג חלופה לתנועה זו.¹¹⁵ באחת משיחותיו הוא מתייחס ישירות לתנועה הפמיניסטית האמריקנית¹¹⁶ ומעלה ביקורת חריפה כלפיה. טעותה של 'התנועה לשחרור האישה', טען רמ"מ, היא הניסיון להציג את התפקידים השונים של המינים כחוסר שוויון. היות ובפועל, הפמיניזם השיג רק אי־שוויון מכיוון שגרם לנשים להרגיש פחותות־ערך ובעלות רצון לחקות את הגברים:

...דוקא היא [התנועה הפמיניסטית] יצרה אצל הנשים רגשי־נחיתות עמוקים ביותר!: היא ביטלה לחלוטין את חשיבותה של האשה כאשה ואת ערכם של תפקידיה המיוחדים והציבה כמודל לחיקוי את הגבר ואת תפקידיו...¹¹⁷

- 109 מ' שניאורסון, לקוטי שיחות, כרך לה, עמ' 154-155 (ועיינו בשיחה כולה).
- 110 ראו לרוגמה הבנתו של האדמו"ר מקלויזנבורג־צאנו (1905-1994) את הפסוק הזה ועקב כך את הוראותיו (גרנות ולעיל, הערה 49), עמ' 42, השוללות כל יציאה של נשים מן המרחב הביתי.
- 111 תוך שמירה והקפדה על צניעותן. עיינו בקטע כולו.
- 112 אולי ברוח מאמר חז"ל: "אמר רבי לוי: עתידה ירושלים להיות כארץ ישראל וארץ ישראל, ככל העולם כלו" (ילקוט שמעוני, ישעיהו, רמז תקג).
- 113 כך למשל דבריה של שושנה ליכטשטיין, אחת מן הפעילות בארגון נשי חב"ד: "...ברגע שבו האשה תהיה שוה בזכויותיה לאיש, דהיינו תגשים את עצמה בדרכו של האיש, היא תחדל לבטא את עצמה אלא תהיה למעשה מין יצור כלאים מוזר. נקרא לה אשר נקרא, אך אמת אחת ברורה מעל כל ספק: אשה היא לא תהיה..." (ש' ליכטשטיין, 'באהלי חנה, אם בישראל', ב' סברדוביץ (עורכת), בתבונה בונה ביתה, כפר חב"ד תשנ"ו). עוד על היחס של קהילת חב"ד בברוקלין לתנועה הפמיניסטית ראו: מוריס (לעיל, הערה 1), בייחוד הפרק החמישי (עמ' 100-122). מוריס מצביעה על יחס חשדני ואף עויץ בחוגי הקהילה כלפי התנועה הפמיניסטית אך גם על קולות אחרים.
- 114 כך למשל דבריה של נחמה: "...ישנן נשים החשות מקופחות. הן גם רוצות להתעטף בטלית ותפילין, להתפלל לפני התיבה ולעשות את כל הדברים שהגברים עושים. אך הן אינן יודעות שלמעשה, מכיוון שבניזוג הם ישות אחת, הרי שכאשר הבעל מניח תפילין, מתחלקים השכר והזכות של המצווה בין שניהם בשווה..." (מילר ולעיל, הערה 92, עמ' 285-286).
- 115 ראו גם דבריה של הנרלמ: "He saw within the stirrings of the women's Movement a deep spiritual inner dimension and strong redemptive energies (16). (הנרלמן ולעיל, הערה 1). הצייטוט מובא מעמ' 1 של גרסת האינטרנט של המאמר. (תרגום: "הוא ראה בתוך ההתעוררות של התנועה הפמיניסטית ממד רוחני עמוק וכוחות חזקים של גאולה").
- 116 מ' שניאורסון, התועודיות, תשמ"ה, חלק א, עמ' 128-137. שיחה זו נאמרה בהתעוררות של ו' בתשרי, היארציית של אמו של רמ"מ. ההתייחסות של רמ"מ לתנועה הפמיניסטית מובאת אצל וואלף (לעיל, הערה 2), עמ' 48-55.
- 117 מ' שניאורסון, שם.

לדעת רמ"מ, הגישה הפמיניסטית היא הפך התורה שמבקשת מכל מין לשמר את התכונות הייחודיות שלו. 'התנועה לשחרור האישה' מחדירה את התפיסה שעל פיה אישה צריכה לעשות קודם כול קריירה ולהרוויח כסף וכבוד ורק לאחר מכן לתכנן מתי וכמה ילדים יש להביא לעולם. הגישה החדשה שמדברת בשם השיוויון, סבור רמ"מ, מפספסת את השליחות שקבע הקדוש ברוך הוא לאישה:

...עיקר שלימותה של האשה נעוץ בתפקידה לנהל בית יהודי ולגדל דור שימשיך את דרך התורה והמצוות. זו היא השליחות הקדושה שהוענקה לאשה מאת הקב"ה...¹¹⁸

כלומר, רמ"מ לא ראה עצמו כפמיניסט ואף התנגד לתנועה לשחרור האישה מכיוון שסבר שהיא מחטיאה את מטרתה שלה ואין היא נובעת מתוך התבוננות דתית-יהודית נכונה.

עם זאת, ראינו כי רמ"מ קרא לשינוי ברפואי ההתנהגות המקובלים של הממד הנקבי והזכרי במציאות. המצב הנוכחי הוא שהעולם נשלט ברובו על ידי היסוד הגברי וכך גם האלוקות. דהיינו, המצב הנתון של העולם היום הוא כזה שבו היסוד הגברי נוכח בעוצמה גבוהה. המצב הרצוי הוא שהעולם יישלט על ידי היסוד הנשי ויגיע למיזוג הראוי עם האל הזכרי.¹¹⁹ לשם כך, על האנושות, כאורגניזם רוחני, לבצע חריגות אל עבר חשיבה מגררית מחודשת. קפיאה במודל הקיים תביא לסירוסו של הפוטנציאל הגלום בעולם, יטען רמ"מ. למען תיקון העולם, שהוא גם האידאל החב"די,¹²⁰ יש לעורר כוחות שונים מאלו המוגדרים כעת. המעניין הוא, שרמ"מ לא דיבר רק על חריגה מן הזכרי לנקבי, אלא גם מן הנקבי לזכרי:

מעלתן של בנות צלפחד - ש"נטלו חלק בארץ" כמו הזכרים, כלומר, לא רק שהיו מחבבות את הארץ, אלא עוד זאת, שנטלו חלק בארץ בפועל, כמו הזכרים. וזהו הקשר עם הגאולה העתידה - שאז יהיה (לא רק "קול חתן", אלא) גם "קול כלה", היינו, שבחינת הנוקבא תתעלה להיות בבחינת משפיע כמו הדרכ [זכר] עצמו, ואדרבה - "נקבה תסובב גבר", "אשת חיל עטרת בעלה".¹²¹

רמ"מ ציפה אפוא לשינוי נרחב ביחסי הכוחות המגדריים של עולמנו ולשבירת הבינאריות הנוכחית של המציאות, לצד שמירה על התפקידים המקובלים והסמליים של הגברים ושל הנשים. לכן, אפשר להציע כי הפמיניזם של הרבי מלובביץ' מתקרב לעולם "הפמיניזם המהותני" מבית מדרשן של סימון דה-בובואר וקרול גיליגן. ייתכן שרמ"מ היה מקבל את קריאתה של הלן סיקסו (Sikso), מן הפמיניסטיות החשובות בורם הזה:

על האישה לכתוב את עצמה. על האישה לכתוב על האישה ולהביא נשים אל הכתיבה, שממנה הן הורחקו באלימות כפי שהורחקו מגופן שלהן מאותן

118 שם

119 ראו: מ' שניאורסון, תורת מנחם, שם (לעיל הערה 76).

120 ראו: רש"י, תניא, שער היחוד והאמונה.

121 מ' שניאורסון, התועודיות, תשמ"ה, כרך ג, עמ' 1644.

סיבות, תחת אותו חוק, למען אותה מטרה ממיתה. על האישה להכנס לטקסט, כמו גם לעולם ולהיסטוריה – ביוזמתה הייחודית.¹²²

רמ"מ עודד את נשות קהילתו לכתוב, לפעול, ללמוד ולהביע ב"יוזמתן הייחודית". הוא אף ניסה להתסיס את הממד הנקבי של המציאות, כדי שידו של זה תהיה לבסוף על העליונה. הוא אכן דיבר על שימור המהויות השונות לגברים ולנשים ובמובן הזה הוא צועד בדרכה של סיקסו שקראה לאישה "לכתוב את עצמה" כשם שעל הגבר "לכתוב את עצמו".¹²³

יתרה מזו, גם במרחב המהותני שאף רמ"מ לשוויון. בזכות ההיתר המהפכני שנתן לנשים ללמוד תורה על כל רכדיה, הוא העניק להן את מפתחות הידע. הוא שינה את פני "הסדר הישן" ועודד את הנשים לקבל עליהן אחריות על חייהן וליזום פעילויות.¹²⁴ מרשים במיוחד הוא העידוד שנתן לנשים ליטול על עצמן תפקידים "גבריים" מסורתיים, כגון תפקידי ה"שלוחה" וה"חסידה". גם תפקיד חדש הוא המציא לנשים, ומקורו בעולם החינוך החסידי: "משפיעה".¹²⁵ המשותף לכל אלה הוא הרצון לחדש בתחום הנשי-דתי ולפתוח עוד ועוד דלתות בפניהן.¹²⁶ רצון זה עולה בקנה אחד עם שאיפותיו בתחום ההלכה. רמ"מ מרגיש לנו כי קודם כול – "הכול שווים בפני החוק":

...אף שבכמה ענינים לא נכנסו נשים בענין הערבות, הרי סוף כל סוף שיכות הן לכללות התורה ומצוותיה, שהרי גם הן היו במעמד הר סיני, ושמעו עשרת הדברות, וענו "נעשה ונשמע"....¹²⁷

122 ה' סיקסו, 'צחוקה של המדוזה', תרגום: מ' הראל, ד' באום ואחרות (עורכות), ללמוד פמיניזם: מקראה, תל-אביב 2006, עמ' 135.

123 שם, עמ' 137.

124 רמ"מ מדבר על יציאה ממש מגבולות המרחב הטבעי של האישה למחוזות אחרים. זוהי יציאה פיזית ויציאה מן התודעה הפסיבית לתודעה אקטיבית, תוך ניסיון לשימור האוטנטיות הנשית הראשונית. ראו: מ' שניאורסון, לקוטי שיחות, כרך לה, עמ' 150; שם, כרך כא, עמ' 379. מוריס (לעיל), הערה 1) טוענת ש-אייאפשר לתפוס את האקטיביות של נשות לובביץ' כפמיניזם במושגים המערביים הרגילים, אלא כ"אקטיביזם נשי". במחקרה היא מתחקה בעיקר אחר כתיבתן של נשות חב"ד בעלוני הנשים של חב"ד בברוקלין.

125 על תפקידו של ה"משפיעה" החב"די ראו: י"י שניאורסון, כללי החינוך וההדרכה, בעריכת י' גרין, כפר חב"ד תשס"א, עמ' 230-236. על תפקידה של ה"משפיעה": מ' שניאורסון, שיחות קודש, תשל"ז, חלק א, עמ' 469. על נחמה גרייזמאן כמשפיעה ראו עדותה: מילר (לעיל), הערה 92, עמ' 36. על מודעותו של רמ"מ לחידוש שיצר בדבר ה"משפיעה" ראו: מ' שניאורסון, שם, עמ' 436. יש להדגיש את חידושו הגדול של רמ"מ בעניין ה"משפיעה" לאור הבנת עומק המטען הקבלי והדתי שיש למושג "משפיעה" כמאפיין את הארכיטיפ הזכרי, לעומת הארכיטיפ הנקבי המאופיין כ"מקבל".

126 פוקס מביא את צ' לבנוני, בעל הטור השבועי הקבוע בעלון השבועי של צעירי חב"ד בארץ ישראל, שיחת השבוע, שהוא למעשה הגב' צביה לבנוני, כדוגמה נוספת לתפקידים חדשים שמילאו נשי חב"ד בניגוד למצופה מהן כחלק מחברה שמרנית (פוקס ולעיל, הערה 30, עמ' 40-41). מעניינת גם דמות ה"צדיקה" הפולקלוריסטית (במובן של בעלת מופתים וסיפורי נסים) בחסידות חב"ד, דמות שהועצמה עוד יותר בזמנו של רמ"מ. "סיפורי צדיקות" מפי רמ"מ על נשות משפחת אדמו"רי חב"ד ראו מלוקט אצל וואלף (לעיל, הערה 2), עמ' 385-413. עוד ראו סיפור מזהים מפי נחמה על אמו של רמ"מ: גרייזמאן (לעיל, הערה 21), עמ' 16.

127 מ' שניאורסון, התוועדויות, תשמ"ו, כרך ג, עמ' 561. על שייכותן של נשות ישראל בקבלת התורה ובכלל מצוותיה, שכן גם הן היו בסיני, ראו: מ' שניאורסון, לקוטי שיחות, כרך לא, עמ' 93.

הנגזרת של הנחת שוויון זו היא הרחבת מעגל ההשתתפות והסמכות של הנשים בחוק היהודי:

... אבל בשעה שמקימת בעצמה את המצוה, יכולה שפיר להוציא אחרים (כולל גברים) ידי חובתן, כיון שלענין זה אין צורך בהקשר והשייכות שמצד ערבות (שאשה אינה בכלל זה), לפי שישנו הקשר והשייכות שמצד חלות החיוב. [...] הרי מובן, שבעניינים שאין עליהם חיוב מן התורה, לא חל דין ערבות, אבל בנוגע למצוות שגם נשים חייבות בהן מן התורה – הרי הם בכלל הערבות כמו האנשים. וכן היא משמעות דעת רבינו הזקן [רש”ז], כמו שכתב בהלכות שבת בנוגע לקידוש¹²⁸: ”כיון שהנשים חייבות בקידוש היום מן התורה כמו האנשים, יכולות להוציא את האנשים ידי חובתם”¹²⁹.

רמ”מ פוסק להלכה, בניגוד למקובל, שנשים יכולות להוציא גברים ידי חובתם במצוות שהן חייבות בהן מדאורייתא, כגון הקידוש על היין ביום השבת. דוגמת ה”קידוש” אולי מוכרת לשומרי הלכה, אך העולה מן המקור האחרון הוא כי אין זו הוראה ייחודית אלא דוגמה למצווה אחת מני רבות. אפשרות אחרת, רדיקלית לא פחות, עולה אצל רמ”מ כשאיפה הלכתית:

ומבואר בחסידות שלעתיד לבוא תתגלה המעלה של בת לגבי בן – שלא זו בלבד שיהיה גם ”קול כלה” (דלא כבזמן הזה ש”קול באשה ערוה”), אלא יתירה מזה, ש”נקבה תסובב גבר”¹³⁰...

רמ”מ מדבר על ביטול הפסיקה ההלכתית העתיקה האוסרת לשמוע ”קול אישה”,

איסור הקיים עוד מימי התלמוד¹³¹! כבר הראינו לעיל כי רמ”מ התבסס במקור זה כמו בדומים לו על שאיפתו ההלכתית של רש”ז, שהביע את נבואתו האסכטולוגית שהאישה תקדש את הגבר מתחת לחופה (ולא להפך, כנהוג בימינו). כאשר מאזינים לקולו של רמ”מ, המפרש את ימיו שלו כעידן הגאולה, קשה שלא לראות בימי פועלו, במחצית השנייה של המאה ה-20, זמנים שיש ליישם בהם את חזונו של רש”ז. כך גם אפשר לראות בשאיפתו של רמ”מ לבטל את האיסור על ”קול אישה”, שהוא פועל יוצא של ה”קול כלה” של רש”ז – כמעט הוראה מיידית!

ואולם, למרות הנטייה המתחדשת, רמ”מ מאמץ את התבניות הנבדלות והמהותניות של זכר ונקבה ובכך משמר במידה רבה את הפערים בין המינים. לדעת עדה רפפורט-אלברט, הקידום הנשי בחב”ד אינו אלא אסטרטגיה שמרנית במסווה פמיניסטי:

128 שולחן ערוך הרב, אורח חיים, רעא, ו, אף שרש”ז מסייג שם מעט: ”אלא שלכתחילה אין להורות כן לשואל הלכה למעשה (שלא יבואו לזלזל במצות)”.

129 מ’ שניאורסון, התוועדות, תשי”ב, כרך א, עמ’ 307 (ועיינו בקטע כולו).

130 מ’ שניאורסון, התוועדות, תשי”א, כרך א, עמ’ 149-150. וראו גם למשל: שם, תשמ”ו, חלק ד, עמ’ 228-229.

131 ברכות כד, ע”א.

אפשר לראות בשאיפתו של רמ”מ לבטל את האיסור על ”קול אישה”, שהוא פועל יוצא של ה”קול כלה” של רש”ז – כמעט הוראה מיידית!

...הפגיננו חוגי חב"ד יכולת מזהירה לאמץ לצרכיהם סוגיות ומינוח העומדים בראש סדר היום הפמיניסטי. הם איתרו בתחום רב את תחומי החפיפה בין עקרון ההתבדלות של הנשים במסגרות מיוחדות להן, המקובל על הפמיניסטיות הקיצוניות ביותר, לבין הפרדת המינים המסורתית, המקובלת במלוא חומרתה בחוגי חב"ד.¹³²

אמת כי רמ"מ אינו רואה עצמו מחויב לשויון מלא בזכויותיהן של הנשים בהלכה, לנקודות המוצא החברתיות והדתיות המודרניות ולשבירת יחסי הכוחות. לכן, על אף קרבתו לפמיניזם המהותני, תפיסתו אינה מתיישבת עם הגדרתה של בל הוקס ל"פמיניזם": "תנועה לסיום הסקסיזם, הניצול הסקסיסטי והדיכוי הסקסיסטי".¹³³ רמ"מ אולי אינו פמיניסט, אך חרף ההסתייגויות, אין ספק שפעל לקדם את הנשיות. כפי שהראינו, הוא עשה שורה של מעשים שהיה בהם חידוש עצום, בניגוד להרגלים המסורתיים, ומעשים אלו שינו את מעמדן של הנשים בחברה הדתית. נוסף על הרחבת האפשרויות בנוגע לתפקידי ההנהגה הדתיים, השינויים שיזם בגישה ההלכתית ופתיחתו את אוצרות התורה בפני נשים, רמ"מ עסק בעיקר בביטול ההיררכיה של גבר-אישה, חומר-רוח. הוא אמנם שימר את המערכות הללו אבל לא ראה בהן חשיבות (ואולי אפילו להפך - הוא הכיר ביתרונה של האישה על הגבר). אין ספק שמכלול הדברים העולה מהגותו ומפועלו של רמ"מ מציע התייחסות מחודשת ואוהדת לנשים, למעמדן ולזכויותיהן. קסמו וגדולתו נובעים בעיקר מהיותו קשוב מספיק לשמוע את הקול המדבר על רצונן של הנשים לצאת מן המצב הנוכחי ולהיגאל:

...ולהעיר, שבענין זה [פעולותיהן השונות של הנשים להבאת הגאולה] אין צורך בסיפורים ותורות [...] מצדיקי פולין, תלמידי הבעש"ט כו'. שהרי נשי ובנות ישראל בימינו אלו, רצונן ותשוקתן לצאת מהגלות, ולזכות תכף ומיד לגאולה האמתית והשלימה על ידי משיח צדקנו.¹³⁴

132 רפורט-אלברט (לעיל, הערה 4), עמ' 525, וראו גם עמ' 519.

133 ב' הוקס, פמיניזם זה לכולם, חיפה 2002, עמ' 12.

134 מ' שניאורסון, התנועות, תשמ"ו, כרך ב, עמ' 576; מ' שניאורסון, לקוטי שיחות, כרך כו, עמ' 375.